حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق

وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی

زانکۆی سەلاحەدین - هەولێر

کۆلێژی ئاداب/ بەشی دەروونزانی

بەشێک لە دەرسگوتارەکانی بابەتی

(تاواناسی)

مامۆستای بابەت

ڕۆژگار شێخانی

٢٠٢٣

لیستی ناوەڕۆک

پێناسەی تاوانناسی ١
ئامانجەکانی تاوانناسی: ١
دەرکەوتن و پەرەسەندنی تاوانناسی ٢
خەسڵەتەکانی تاوان: ٦
هۆکارەکانی رەفتاری تاوانکاری ٨
یەکەم/ هۆکارە دەرەکیەکان (ژینگەی کۆمەڵایەتی) ٩
١) ژینگەی خێزان ٩
٢) ژینگەی قوتابخانە ١١
٣) ژینگەی کار ١١
٤)ژینگەی هاورێیەتی ١٣
٥) بارودۆخی ئابووری ١٤
٦) میدیا و سۆشیال میدیا ١٥
٧) نەخوێندەواری ١٦
٨) کۆچ کردن ١٦
دووەم: هۆکارە ناوەخۆییەکان (ناوەکیەکان) ١٨
١) بۆماوەیی (وراثة) ١٩
٢- تەمەن ٢١
٣- رەگەز ٢٣
٤- بەکارهێنانی مەی و ماددەی هۆشبەر ٢٤
٥- هۆکاری دەروونی ٢٥
پەیوەندی تاوانناسی لەگەڵ یاسای سزاکان:- ٢٦
سیستەمی یەکەم: رێوشوێنە خۆپارێزیەکان (هەڵوێستە خوپارێزیەکان) ٢٨
تایبەتمەندیەکانی رێوشوێنە خۆپارێزیەکان ٢٨
مەرجەکانی رێوشوێنە خۆپارێزیەکان ٢٨
جۆرەکانی رێوشوێنە خۆپارێزیەکان ٢٩
١) زەوت کردن و لێسەندنەوەی ئازادی ٢٩

٢) ئازادی مەرجدار یان کەم کردنەوە و سنوردار کردنی ئازادی ٢٩
٣) بێبەش کردن و رێگری لە وەدەست هێنانی هەندێ ماف ٣٠
سیستەمی دووەم: بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی(نظام تفرید العقوبة) ٣٠
سیستەمی سێیەم: راگرتنی جێ بەجێ کردنی سزا(نظام وقف تنفیذ العقوبة):-.. ٣١
جۆرەکانی سزاکان: ٣٢
جۆرەکانی دامەزراوە سزاییەکان.. ٣٤
یەکەم: دامەزراوە داخراوەکان (المؤسسات المغلقة) ٣٤
دووەم: دامەزراوە کراوەکان (المؤسسات المفتوحة):... ٣٤
سێیەم: دامەزراوە نیمچە کراوەکان (المؤسسات شبه المفتوحة) ٣٦
تیۆرەکانی شیکردنەوەی دیاردەی تاوان لەناو کۆمەڵگە:.. ٣٧
یەکەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئۆگست کۆنت) ٣٧
دووەم: شیکردنەوەی تاوان لەڕوانگەی (ماکس ڤیبەر) ٣٨
سێیەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئەلفرێد ئادلەر): ٤١
چوارەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی هۆتۆن Ernest Hooton ٤٣

پێناسەی تاوانناسی

شارەزایان بەشێوەی جیاجیا پێناسەی تاوانناسییان کردووە: یەکێک لەو پێناسانە دەڵێ: تاوانناسی ئەو زانستەیەکە لە(تاوان) دەکۆڵێتەوە. پێناسەیەکی تر دەڵێ: تاوانناسی ئەو زانستەیە کە بەدوای شیکردنەوەی ئەو رەفتارە دوژمنکاریانەدا دەگەڕێ کە زیان بەکۆمەڵگە دەگەیەنن، ئەمەش بەهۆی دەستنیشانکردنی فاکتەرە راستەقینەکانی.

لە پێناسەیەکی دیکەدا هاتووە تاوانناسی ئەو لقەیە لە زانستە تاوانییەکان کە لە تاوان دەکۆڵێتەوە وەک دیاردەیەک لەژیانی تاک و لەژیانی کۆمەڵ، بەمەبەستی دەستنیشانکردن و شیکردنەوەی ئەو فاکتەرانەی دەبنە مایەی بەرپابوونی.

ئامانجەکانی تاوانناسی:

لێرەدا دەتوانین ئامانجەکانی تاوانناسی بەم جۆرە بخەینەروو:

١) تاوانناسی لە دیاردەی تاوان دەکۆڵێتەوە لە ژیانی تاک و ژیانی کۆمەڵ.
٢) مەبەستی تاوانناسی دەستنیشانکردنی هۆ و فاکتەرەکانی تاوانە.
٣) ئامانجی دوور مەودای تاوانناسی لەناو بردنی تاوانە، یانیش لایەنی کەم کەمکردنەوەی.

بەم پێیە دەڵێین: تاوانناسی ئەو زانستەیە کە دیاردەی تاوان لەژیانی کەس و لەژیانی کۆمەڵدا بنکۆڵی دەکات، بەمەبەستی دەستنیشانکردنی ئەو هۆ و فاکتەرانەی دەبنە مایەی سەرهەڵدانی، ئەمەش بۆ بنبڕکردنی دیاردەکە یانیش

لایەنی کەم کەمکردنەوەی ڕێژەکانی . لەبەر ئەوەی دەگوترێ (لەژیانی تاک و لەژیانی کۆمەڵدا) چونکە هۆیەکانی تاوان زۆرن هەندێکیان بۆ خودی کەسی تاوانبار دەگەڕێتەوە، هەندەکەی تریشی بۆ بارودۆخی کۆمەڵایەتی.

دەرکەوتن و پەرەسەندنی تاواناسی

تاواناسیی (criminology) بەمانای هونەری وشەکە زانستێکە تازە سەری هەڵداوە، هەر وەکو ئەو زانستانەی کە پەیوەستن بەلێکۆڵینەوە لەمرۆڤ، ئەو زانستانەی کە لەگەڵ پەرەسەندنی میتۆدە زانستیەکانی لێکۆڵینەوە لە دیاردە کۆمەڵایەتیەکان و گەڕان بەدوای ڕاستیەکانی ژیاندا پەرەیان سەند.

بەڵام ئەمە مانای ڕەتکردنەوەی هەندێ لەو ئاماژانە نییە کە لە کتێبە کۆنەکاندا هەیە و دەکرێ بکرێنە بەڵگەی ئەوەی ئەم زانستە مێژوویەکی زۆر کۆنی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ ئیبۆکرات و سوکرات و ئەرستۆ و ئەفلاتۆن، بەشێوەیەک ئەو فەیلەسوفانە لە شیکاریەکانیاندا سەبارەت بەکەسایەتی تاوانکار، پێیان وابووە کە تاوانکار بەهۆی کەم وکورتی پێکهاتەی جەستەییەوە بە دەروونێکی لادەر پێناسە دەکرین.

لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، ئۆگێست کۆنت (١٧٩٩- ١٨٥٧)ی کۆمەڵناس ڕایگەیاند کەدەبێ بۆ لێکۆڵینەوە لە دیاردە کۆمەڵایەتیەکان میتۆدێکی ئەزموونگەری بگیرێتەبەر، جا لەبەر ئەوەی تاوان گرنگترین ئەو دیاردانە بوو بۆیە گەڕان بەدوای هۆکارەکانی ئەم دیاردەیەدا یەکەمین بابەت بوو کە سەرنجی زانایانی کۆمەڵناسی بەلای خۆیدا راکێشا، لەو کاتیەدا قوتابخانەی ژینگە یا ژینگەی کۆمەڵایەتی (**فەرەنسی - بەلژیکی**) دەرکەوت کە لە بەلژیکا

کیتلـــیه و له فەرەنســـاش هەریەک لەژێـــری و تـــارد و دۆرکهـــایم و لاکســـانی و سالی و ژۆلی ڕێبەرایەتیان دەکرد.

ژێـــری (١٨٠٢ ــــ ١٨٦٦) کە زانـــایەکی فەرەنســـییەو لەســـاڵی ١٨٣٣دا کتێبێکـــی بە ناونیشـــانی (گەڕان بەدوای هاوســـەنگی ئەدەبـــی)دا بڵاوکـــردەوە، لەو کتێـــبەدا لێکـــۆڵینەوەیەکی ئاماریـــانەی تـــاوانی لە فەرەنســـا ئەنجامـــداوە، و لەژێـــر تیشـــکی ئەو لێکۆڵینەوەیەشـــدا کـــاریگەری هەنـــدێ فـــاکتەری تـــاکە کەســـیی و کـــۆمەڵایەتی بەســـەر تـــاوانەوە شـــیکردۆتەوە وەکـــو ڕەگەز و تەمەن و پیشـــەو ئاســـتی ڕۆشـــنبیری، هەروەهـــا لەکتێبێکـــی دیـــکەدا کە لە ســـاڵی ١٨٦٤دا بڵاویکـــردەوە بەراوردێکـــی ئاماریـــانەی تاوانیشـــی لە فەرەنســـا و ئینگلـــتەرا ئەنجامـــدا، لەکۆتـــایی ئەو بەراورد کردنەشـــدا گەیشـــتە چەنـــد ئەنجامێـــک و گرنگترینیشـــیان: ســـاڵانە هۆکارەکـــانی دیـــاردەی تـــاوان بەهەمـــان شـــێوە دووبـــارە دەبـــنەوە، پەیوەنـــدی نێـــوان تـــاوان و هەژاری جێگیـــر نیـــیە، هەنـــدێ تـــاوان لەکـــاتی خۆشـــگوزەرانی ئابوریـــدا ڕوودەدەن، هەروەهـــا پەیوەنـــدی نێـــوان نەخوێنـــدەواری و تـــاوانیش هەر جێگیـــر نیـــیە، چـــونکە هەندێ تاوان سەڕەرای بەرزی ئاستی خوێندەواریش هەر زیاد دەکەن.

ژمـــارەیەکی زۆر لەو زانایـــانەی کەهەوڵەکانیـــان خســـتەگەر بـــۆ لێکـــۆڵینەوە لە فـــاکتەرە کۆمەڵایەتیەکـــانی تـــاوان کەوتـــنە ژێـــر کـــاریگەری ئەو بیروبۆچـــوونەوە، وەکـــو گابرێـــل تـــاردی کۆمەڵنـــاس کە لایەنگیـــری قوتابخـــانەی لیـــۆن بـــوو، لە شـــیکردنەوەکانیدا بـــۆ دیـــاردەی تاوانکـــاری گەیشـــتە ئەوەی بڵـــی تاوانکـــار قوربـــانیەکی کلـــۆڵی سیســـتەمی کـــۆمەڵایەتی و ئـــابووری بـــاوە و دواجـــار هەڵەی

دەستەجەمعی جێگەی هەڵەی تاکەکەس دەگرێتەوە، واتە کۆی خەڵکی دەبنە تاوانبار جگە لە تاوانکار خۆی نەبێ.

ئەمیل دۆرکهایم (١٨٥٨ - ١٩١٧) بە دامەزرێنەری قوتابخانەی نوێی کۆمەڵناسیی یاسایی و بە لایەنگرانی قوتابخانەی ژینگەی کۆمەلایەتیش دادەنرێ، دۆرکهایم دەڵێ لێکۆڵینەوە مێژووییەکان ئەوەمان بۆ پشت راست دەکەنەوە کە هەرچەندە کۆمەڵگە شارستانیتر و پێشکەوتووتر بێ، ئەوە سزادان بە بەزەییتر دەبێ، بە پێچەوانەشەوە تا کۆمەڵگە دواکەوتووتر بێ ئەوە سزا توندوتیژتر و دڵرەقانە تر دەبێ، هەروەها تا دەسەلاتی مەرکەزی بەهیزتر ئەوەسزا توندتر دەبێ.

لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا قوتابخانەی پوزەتفیزمی ئیتالی دەرکەوت، ئەم قوتابخانەیە دەیویست لە پێکهاتەی جەستەیی تاوانبارەوە لە هۆکارەکانی تاوان بکۆڵێتەوە، ڕابەری یەکەمی ئەم قوتابخانەیە سیزار لۆمبرۆزۆی زانای ئیتالییە کە خزمەتکردنی لەسوپای ئیتالی هاوکاری کرد لە ئەنجامدانی تویژینەوەی پێویست کە دواتر بووە بناغەی گەلالە کردنی تیۆرەکەی، ئەو تیۆرەیەی کە لە کتێبەکەی بەناوبانگەکەیدا (**مرۆڤی تاوانکار**) خستویەتیەڕوو و لەساڵی ١٨٧٦ بڵاویکردۆتەوە، لەوکتێبەدا ئەو ئەنجامانەی ڕوونکردۆتەوە کە لە کاتی ڕاڤەکردنی دیاردەی تاوانکاریدا پێیان گەیشتووە، ئەو ئەنجامانەشی بەم شێوەیە کورت کردۆتەوە کە لە نێوان کەسانی لادەردا چەند خەسڵەتێکی هاوبەش هەیە کە لە کەسانی دیکە جیایان دەکاتەوە، ئەو خەسڵەتانەش بەڵگەن لەسەر بەربەریەت و هەمەجیەتێک کە لەڕێگەی

بۆمـــــاوەییەوە لە باوانیـــــانەوە بۆیـــــان مـــــاوەتەوە، ئەم خەســــڵەتەش لەوەدا خـــــۆی دەنـــــوێنی کە لە ڕووی ئۆرگـــــانی و دەروونیـــــیەوە ڕێزپەڕن(شـــــاذ)، ئەو کەســـــانەی کە ئەم خەســــڵەتانەیان تیـــدایە لـــۆمبرۆزۆ پێیـــان دەڵـــێ تاوانکـــار بە سروشـــت یـــا بە (فیترەت).

بۆیە دەتوانین بڵێین کە بۆ یەکەم جار لە نەمسا و بەهەوڵی (**هانز گرۆنز**)ی مامۆستای یاسای تاوانناسی لەزانکۆی جوانز یەکەم بزاوتی قوتابخانەی زانستی تاوانناسیی دەرکەوت، ئەم پیاوە لە ساڵی ١٩١٢ پەیمانگایەکی تاوانناسیی دامەزراند بۆ لێکۆڵینەوە لە سەرجەم تیۆرە جیاوازەکانی زانستی تاوانناسیی، گرنگترین شتیش کە ئەم قوتابخانەیەی پێ جیابکریتەوە بریتیە لەوەی کە سەرجەم ڕێبەرەکانی مامۆستای یاسای تاوانناسیی بوون. بۆیە ئەم قوتابخانەیە لە قوتابخانەی ئیتالی و فەرەنسی جیاوازە کە بەشێکی زۆری ڕێبەرانیان پزیشک و کومەڵناس بوون.

ساڵی ١٩٣٠ کۆلێژی یاسای ستوکهۆلم پەیمانگایەکی بۆ زانستە تاوانناسییەکان کردەوە، و لەساڵی ١٩١٣یش کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی تاوانناسیی دامەزرا، هەروەها لە ساڵی ١٩٥٦ و لەرۆما قوتابخانەیەک بۆ تاوانناسیی کلینیکی دامەزرا کەسەر بە پەیمانگای مرۆڤناسیی بوو و بارەگاکەشی لەڕۆما بوو.

پەیمانگا و دەستەکانی تایبەت بەلێکۆڵینەوەی تاوانناسیی وردە وردە لە سەرانسەری جیهان زیادیکرد، لەسەر ئاستی جیهانی عەرەبیشدا، سەنتەری نەتەوەیی بۆ لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتی و تاوانکارییەکان لە قاهیرە دامەزرا و پاش ئەوەش سەنتەری نەتەوەیی بۆ لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتی و تاوانکارییەکان لەبەغدا دامەزرا.

خەسڵەتەكانی تاوان:

ئەو دەقانەی لە نێو چوارچێوەی بەندە یاساییەكاندان بە تەنها پێناسەی تاوانەكانی وەك دزی و كوشتن...تاد دەكەن، بەڵام پسپۆڕ و شارەزایانی یاسا چەندین بنەمای گشتییان كورت و پوخت كردۆتەوە كە بەسەر هەموو جۆرە تاوانێكدا دەچەسپێن، ئەو بنەما و پرانسیپانەش لەگەڵ خەسڵەتەكانی یاساكانی تاواندا تەباو گونجاون و بەشێوەیەكی وورد نیشانە گشتییەكانی بابەتی دەقە یاساییەكە دەستنیشان دەكەن. لێرەدا ئاماژەیان بۆ دەكەین.

هیچ ڕەفتارێكی دیاری كراو بە تاوان هەژمار ناكرێت ئەگەر ئەم ڕەگەزانەی لەخۆ نەگرتبێت:

١) بەر لەوەی هەر رەفتارێك بە تاوان دابنرێت پێویستە روخسارێكی دەرەكی زیانبەخشی هەبێت، واتا تاوان زیان بە بەرژەوەندی كۆمەڵایەتی دەگەیەنێت. بە تەنها حاڵەتێكی فیكری یان هەڵچوونی كەوا لەكەسێك بكەن بیر لەتاوان بكاتەوە بەس نیە و بەتاوان هەژمار ناكرێت ئەگەر هاتوو لە پێش كردنی تاوانەكەیدا بیركردنەوەكەی بگۆڕێت و ڕاستی بكاتەوەو كەسەكەش بەتاوانبار دانانرێت ئەگەر مەبەست ومەرامی تاوانكاری لەپشت كردەوەكەیەوە نەبێت

٢) پێویستە ئەو زیانەی لەرەفتارێك دەكەوێتەوە لەرووی یاسایی یەوە قەدەغە وتابۆ (التحريم) كرا بێت و لە یاسای سزاكاندا پێناسەو سنور بەندی بۆ كرابێت.

٣) پێویستە پەیوەندی وتیهەڵكیش بوون لەنێوان رەفتارەكەو مەبەستی تاوانكردندا بوونی هەبێت بۆ نموونە: پۆلیسێك بەمەبەستی گرتنی تۆمەتبارێك دەچێتە ماڵێكەوە و تاوانێكی لەدەست دەقەومێت لەكاتێكدا لە

ناوماڵەکەدایە و فەرمانی گرتنی تۆمەتبارەکەی پێیە، لەم حاڵەتەدا بە تاوانبار دانانرێت چونکە بەمەبەستی تاوانکردن نەچۆتە ناو ماڵەکەوە. تاوانەکە و ئەو مەبەستەی پۆلیسەکە هەیبووە هیچ پەیوەندییەکیان بە یەکترییەوە نەبووە.

٤) پێویستە یاسا سزاکەی دیاری کردبێت ، تەنها ئەوەندە بەس نیە کە یاسا زیانەکە دیاری بکات، بەڵکو لەوەش زیاتر دەبێت دەقێکی یاسایی لەئارادا بێت کە هەڕەشەی سزادانی لەخۆگرتبێت بۆ هەموو ئەوکەسانەی بە ئیرادەی تەواوی خۆیانەوە سەرپێچی دەکەن لەو دەقە یاساییە.

٥) تاوان ڕەگەزی شەڕانگێزی مرۆڤە لەگەڵ مرۆڤ ، واتە ئەو خراپەیەی گیانداران و کارەساتە سروشتیەکان کە زیان بە مرۆڤ دەگەیەنن بە تاوان هەژمار ناکرێت ، بەڵام ئەگەر مرۆڤ زیان بە گیانداران بگەیەنێت ، ئەوە بە ڕەفتاری تاوانکاری دادەنرێت.

هۆکارەکانی ڕەفتاری تاوانکاری

یەکەم/ هۆکارە دەرەکیەکان (ژینگەی کۆمەڵایەتی)

بریتین لەم هۆکارانەی خوارەوە:

١- ژینگەی خێزان

٢- ژینگەی قوتابخانە

٣- ژینگەی کار

٤- ژینگەی هاوڕێیەتی

٥- بارودۆخی ئابووری

٦- میدیا و سۆشیال میدیا

٧- نەخوێندەواری

٨- کۆچ کردن

یەکەم/ هۆکارە دەرەکیەکان (ژینگەی کۆمەڵایەتی)

١) ژینگەی خێزان:-

خێـــزان کـــۆمەڵێکن لەتـــاکە کەســـان کە چەنـــدین پەیوەنـــدی بەهێـــز بەیەکیـــانەوە دەبەســـتێتەوە لـــە یەک خـــانوو یـــا زیـــاتر دەژیـــن. پەیوەنـــدی کـــۆمەڵایەتی پتەویـــان لەنێـــوان دایە لەســـەر بنچیـــنەی بەرژەوەنـــدی و ئامـــانجی هـــاوبەش لەگەڵ یەکـــن، ئەندامەکانی پێک دێن لەدایک و باوک و منداڵەکان.

خێـزان هۆکـارێکی گـرنگە لە پێگەیانـدنی تـاکەکەس لـەبەر ئەوەی ئەو ژیـنگەیە لە سـەرەتایی ژیـانەوە ئەم مرۆڤـە لـەخۆدەگرێت و یەکەم هۆکـاری راسـتەوخۆیە کە کـار لـە منـداڵ دەکـات ، خێـزان هۆکـارێکی دوو سـەرەیە ئەگەر بـاش بێـت بەرهەمەکەی بـاش دەبێـت و ئەگەر خـراپ بێـت بەرهەمەکەی خـراپ دەبێـت، لە هۆکـارە نالەبارەکـانی خێـزان لەبەر یەک هەڵوەشـانەوە، پەرت و بـڵاوی ئەنـدامەکانی، کێشـەو نـاکۆکی دایـک و بـاوک .... کە زۆر خـراپ کـار دەکەنـە سـەر دەروونـی منـداڵەکانی بەتـایبەتی ئەگەر لێـک جیابوونـەوە(طـلاق)ی بەدوادا بێـت یـاخود دوورکەوتـنەوەی دایـک لەمـاڵەوە بـۆ مـاوەیەکی زۆر هەتـا ئەگەر بـۆ پـەیداکردنی بژێـویش بێـت یـاخود (**منـاڵ زۆری**) بە جۆرێـک کە دایـک و بـاوک نەتـوانن بپـرژێنە سـەر پەروەردەکردنیـان بـەشێوەیەکی چـاک، هـەروەها چـەندین هۆکـاری تـریش لە ئـارادایە کە ئەو هۆکـارە نالەبـارانە وادەکەن منـاڵ ڕقـی لەمـاڵەوە ببێـتەوەو هەسـت بەبـێ بەش بـوون بکـات و هەوڵ بـدات لەمـاڵەوە رابکـات و بەدوای سـۆزو بـایەخ پێـدان بـگەڕێ لە دەرەوەی خێـزان، ئەم هۆکارانـــەی بـــاس کـــران وا لەمنـــاڵ دەکـــەن بـــەرەو کـــاری نەشـیاوی وەک سـوالکردن و دزی و کـاری تونـدوتیژی و گـوێنەدان بە یاسـا بچێـت، هەمدیسـان کەسـانێکی بـێ ویـژدان ئەم هەلەی دوورکەوتـنەوەی منـاڵ لەمـاڵەوە دەقـۆزنەوەو سـوودیان لـێ

وەردەگـرن کاتێـک کـاری خراپیـان پـێ ئەنجـام دەدەن ، گرنگتـرین ڕۆڵـی ژیـنگەی خێـزان لەسـەر دایـک وەسـتاوە لەبەر ئەوەی هەڵـس و کەوت و ڕەوشـتی وەک ژن و وەک دایـک لەماڵـەوە پاشـەڕۆژی منداڵەکـەی پێوەبـەندە بێگومـان ڕۆڵـی خێـزان لەم قۆناغـە گرنـگ تـرە لـەڕۆڵی قوتابخـانە لە پێگەیانـدنی خووڕەوشـتی منـداڵ، بـۆ ئەوەی ڕۆڵـی خێـزان بـاش بێـت لە پێگەیانـدنی منـاڵ بـۆ ئەوەی لە داهـاتوو لە هەر ڕەفتـارێکی تاوانکـاری بە دووربێـت پێویستە ڕەچاوی ئەم لایەنانە بکرێت:-

أ) جـان جـاک ڕۆسـۆ (١٧١٢ – ١٧٦٨) لە بـارەی پرۆسـەی هاوسـەرگیری دەڵێـت پێویسـتە لەژن هێنـان یـاخود شـووکردن ڕەچـاوی چەنـدان سـیفەتی بـاش بکرێـت لەلایەنـی بەرامبەرەوە بۆ ئەوەی پرۆسەکە سەرکەوتووبێت.

ب) پـاش پێکهێنـانی خێـزان و منـاڵ بـوون پێویسـتە ئاگـاداری پەروەردەکردنـی ئەو منـاڵەبن بەتـایبەتی لەقۆنـاغی شـیرپێدان، وا باشـترە کەوا دایکـی شـیری پـێ بـداو لە باوەشـی ئەودا گەورە ببێـت، ڕۆسـۆ بۆچـوونی وایە کە: پێویسـتە ئـافرەتی شـیردەر(دایک) تەندروسـتی بـاش بێـت و هـێمن و لەسـەر خۆبێـت لەبەر ئەوەی تونـدوتیژی و هەڵچـوون و ڕووگرژی کار لەشیرەکەی دەکات.

ج) قۆنـاغی بەخـۆوەگرتن (حضـانة) کـە لـە سـێ سـاڵییەوە دەسـت پـێ دەکـات ئەم قۆناغـەی تـەمەنـی منـاڵ گرنگتـرین قۆناغەکـانی ژیـانیەتی لەبەر ئەوەی زۆر لایەنـی کەسـایەتی تیـادا بنیـاد دەنرێـت، زانایـانی دەروون ناسـی مکـوڕن لەسـەر ئەوەی (٥) سـاڵی بەرایـی تەمەن بنچینـەی کەسـایەتی مـرۆڤە، لەم قۆنـاغەدا منـاڵ هەوڵـی لاسـایی کـردنەوە دەدات بەتـایبەتی لاسـایی کردنـی بـاوکی لەخووڕەوشـتیدا، لـەبەر ئەم هۆیانـە پێویسـتە دایـک و بـاوک لەم قۆناغـەدا بـەهێمنی و دروسـت ڕەفتـار لەگەڵ منداڵەکانیانـدا

بکەن، تێبینی دەکری کەوا ژینگەی خێزان لەسەرتاسەری ژیانی مرۆڤ کاریگەرەو شوێنی دەمێنێت.

٢) ژینگەی قوتابخانە:-

ئەگەر هاتو ژینگەی خێزان بەرپرس بێ لەپێگەیاندنی منداڵ، ئەوا ژینگەی قوتابخانە بەرپرسە لە پەرەپێدانی هزر و هۆش و فێرکردن و پەروەردەی دروست و ئاشنا بوون بەخوورەوشتی باش وکاری ڕاست، قوتابخانە یەکەم کۆمەڵگەیە کە منداڵ لەدەرەوەی خێزان ڕووبەڕووی دەبێتەوە و سیستەمی قوتابخانەش یەکەم سیستەمی کۆمەڵگەیە کە پێویست دەکات مل کەچی بێ و گوێ بۆ ڕێنماییەکانی ڕاگرێت، لەبەر ئەم هۆیانە ژینگەی قوتابخانە بنچینەی پەرەپێدانی هزر و بیرکردنەوە و فێربوونە، منداڵ فێری چۆنیەتی گونجان لەگەڵ کۆمەڵگە دەکات، ڕۆشنبیری و بەها مەزنەکانی کۆمەڵگە فێری قوتابی دەکات، بەڵام کاریگەری قوتابخانە پێچەوانە دەبێت ئەگەر هاتوو گرنگی خۆی فەراموش بکات لەم ڕوانگەوە لەبەر چاوگرتنی سیستەمە نوێیەکان لەچۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ قوتابی و شێوازی فێرکردن و دەستەبەر کردنی پێویستیەکان بۆ ئەم مەبەستە خالی سەرەکی سەرکەوتنی قوتابخانەیە لە پەیامە پیرۆزەکەیدا.

٣) ژینگەی کار :-

ئامانجی کارکردن پەیداکردنی بژێوە(خۆراک و پۆشاک و خانوو .... هتد) لەئاماریکی گشتیدا دەرکەوتووەکە ١١٪ی تاوانباران بەساڵاچوانن کەواتە ڕێژەی هەرە زۆری تاوانباران لە خوار بە ساڵاچوانن، لەیاسای چاودێری

نەوجەوانان ژمارە٧٦ی ساڵی ١٩٨٣ هاتووە (مێرد منداڵان تویژێکن توانای کارکردنیان نی یە) لەماددەی (٢٤) برگە(٢) هاتووە((ئەو بچووکەی هەر پیشەیەک یان کارێک ئەنجام بدا کە لەگەڵ کەس و کاری دا (ذویە)نەبێت بەدەربەدەر دەژمێردرێت)).

لەماددەی (٣) برگە(٢) هاتووە((بچووک ئەو منداڵەیە کە (٩)ساڵی تەواو نەکردبێت)). ئەو منداڵانەی لەو تەمەنەدا دەکەونە بەرکارکردن بەویستی خۆیان یا بەفەرمانی ماڵەوەیان ڕووبەڕووی چەندین شتی خراپ دەبنەوە وەکو جوێندان و کارو رەفتاری دیکە، بۆ زاڵ بوون بەسەر ئەم گیروگرفتەدا پێویستە بایەخ بدرێت بە فێرگە پیشەییەکان بۆ ئەوەی بەرێبازێکی دروست شارەزای ئەو پیشانە ببن، هەروەها هەوڵ بدرێت بەهەموو جۆرێک دایک و باوکان رێگا بەمناڵەکانیان نەدەن کەوا کاربکەن دوور لەخۆیان یان کارکردنیان بەشێوەیەک بێت کار لەخۆیندن و خۆیندنەوەیان بکات.

لە هەمان کاتدا بێکاری رۆڵێکی نالەبار دەبینێت لە لادانی بێ کاران بەرەو کاری نایاسایی و بەرەو تاوان چوون، بۆ ئەو مەبەستە پێویستە هەوڵ بدرێت بەلای کەم کار بۆ ژمارەیەکی هەرەزۆری بێکاران دابین بکرێت تاوەکو رێ لەم هۆکارە نالەبارە بگیرێت بۆ ئەم مەبەستەش دەتوانرێت ژمارەیەکی زۆری یەکەکانی کۆمەڵگە لە بێکاری رزگار بکرێت بە کردنەوەی پرۆژەی جۆراوجۆری پێویست لەناو کۆمەڵگاکەمان لەرێگای دانانی بەرنامەیەکی تۆکمەی دروست.

٤) ژینگەی هاوڕێیەتی

کاتێــک مــرۆڤ بەدیهــاتووە لەگەڵیشــیدا ئامــادەگی ئەوەی تیادروســت بــووە کە کــاریگەری لەســەر دەوروبەری دروســت بکــات ، هەروەهــا بکەوێــتە ژێــر کــاریگەری دەوروبەرەکەشــیەوە، خــۆی گۆڕانکــاری بەســەردا بێــت و گۆڕانکــاری لەســەر دەوروبەرەکەیــدا بهێنێــت ، لەبەر ئەوە ژیــنگەی هــاوڕێیەتی کــاریگەری کەمتــر نــیە وەک لەژیــنگەی خێزانــی و ژیــنگەی قوتابخانــە، چــونکە غەریــزەی لاســاییکردنەوە بەردەوام لەگەڵ مرۆڤەکانــدا دەڕوات و گەشــە دەکــات لە قۆنــاغە جۆراوجۆرەکــانی تەمەنیــدا بەتــایبەت لەقۆنــاغی لاوێتیــدا، چــونکە ئەم قۆنــاغە بەوە دەناســرێتەوە کە لاو تیایــدا خواســت و ئــارەزوو ئەوە دەکــات کەســایەتی خــۆی دروســت بکــات، بــۆیە هەمــوو ئەمــانە وامــان لــێ دەخوازێــت کە بە تەرکیــز کــردنەوە کــار لەســەر گرنگــی ئەو رۆڵە بکەیــن کە ئەم ژیــنگەیە دروســتی دەکــات ، چــونکە بە زۆری یــان ئەوەتــا تەواوکەر یــانیش خــراپکەری ژینگەکــانی دیــکەیە، لەبەر ئەوە دەبینــین کەزۆرێــک لەرۆڵە و منــاڵانی کەســانی پیــاو بــاش و چــاک ژیــنگەی هــاوڕێیەتی دەیــان رفێنــێ و ســەرەنجام ئەو ئەرکە شکســت پێــدەهێنی کەژیــنگەی خێــزانەکەی پێــی هەســتاوە لە پەروەردەکردنــی ئەو مناڵەیــان، ســەرەڕای ئەوەی کە ژیــنگەی هــاوڕێیەتی ســەربەخویە لە ژیــنگەی خێزانــی بەڵام پەروەردەی ڕەوشــتی دروســت خێــزان دەخــاتە بەردەم بەرپرســیارێتی چــاودێری کردنــی ڕەفتــار و هەڵســوکەوتی ئەو گەنــجە لە نــاوەوەو دەرەوە ئیتــر چ کــچ بێــت یــان کــوڕ، هەمــوو ئەمەش بــۆ ئەوەیە کە پرۆســەی پەروەردە کــردنەکە تەواوکــار بێــت و لەســەر یەک ئاڕاســتە بــڕوات ، چــونکە لەم کــاتەدا خێــزان چــاودێری مناڵەکەیــان دەکەن کە ئایــا بــۆ کــوێ دەڕوات و کەی دەگەڕێــتەوە و لەگەڵ کــێ نزیــک دەبێــتەوە و تــێکەڵاوی کــی دەکــات؟ بەم چەشــنەش خێــزان دەتوانێــت بەردەوام بێــت لە ئەدا کردنــی پەیــامەکەی خــۆی ، بەڵام گەر هــاتوو ئەو رایەڵەی پچرانــد و ئەو گەنــجەی خســتەژێر ڕەحــمەتی هەمــوو ئەو شــەپۆلانەی لەنــاو کــۆمەڵگەدا دێــن و دەچــن و تێــرن بە دژیەکــی و بــێ ســەروبەری پەروەردەیــی و تونــدوتیژی ویســت و ئیــرادەو هەمــوو ئەو سەرکێشــیانەی دیــکە کە تیایــدایەتی ، ئەوا دەبینــین

که سەرکێشـــی بە ژیـــانی ڕوڵەکەیەوە کـــردووە و دەســـتی لـــێ بەرداوە بـــۆ ئەوەی بە تەنهـــا خـــۆی بخـــاتە نێـــو ئەزمونەکـــانی ژیـــانەوە لەنێـــو هەمـــوو ئەو پێکـــداچوون و ئـــاڵوزی و گـــرێ گـــۆلانەی کە لە کـــومەڵگەدا بوونیـــان هەیە، لەبەر ئەوەی کە گردبـــوونەوەی مرۆیـــی کـــارێکی پێویســـت و زەروریـــیە چـــونکە مـــروڤ بە سروشـــتی خـــۆی بـــونەوەرێکی شارســـتانییە و هەر دەبێـــت لەگەڵ کەســـانی دیـــکەدا بـــژی و ناتوانێـــت بە تەنهـــا ژیـــان بگـــوزەرێنێ، لێـــرەوەیە کە ڕۆڵـــی هـــاوڕێ بەدیـــار دەکەوێـــت هەروەک پێغەمـــبەری مەزن محمـــد(ﷺ) دەفەرموێـــت ئەگەر هـــاوڕی بـــاش و خێـــر و گونجـــاو بـــوو ئەوا وەک بـــۆنی میســـک وادەبێـــت، خـــۆ ئەگەر بەپێچەوانەوەشـــەوە بـــوو ئەوا وەک ئاســـنگەری لـــێ دێـــت کە پڕیشـــکی ئـــاگرەکەی جـــل و بەرگەکەی دەســـوتێنێ و بۆنیشـــی نـــاخوش دەکـــات. لەبەر ئەوە بەمەبەســـتی پێگـــەیاندنی لاوان و گەنجـــان بەشـــێوەیەکی دروســـت و بـــاش ، پێویســـتە گرنگـــی زیـــاتر بـــدرێت بە هەڵبژاردنـــی کەســـە زۆر نزیکەکـــان، چـــونکە مـــرۆڤ هەرچەنـــدە تەمەنـــی زۆر بێـــت و بگـــاتە هەر ئاســـتێکی بـــالاّ لە زانســـت و مەعـــریفە و هەرچەنـــدە خـــاوەنی شـــارەزایی و ئەزمـــوون بێـــت بەڵام هێشـــتا هەر کـــاریگەر دەبێـــت بەوانەی لە نزیکەوە لەگەڵیدا دەژین و هاو مەجلیس و هاو کۆڕی دەبن.

٥) **بارودۆخی ئابووری:-**

هۆکـــارێکە زانـــاو بیرمەنـــدانی کـــۆن و نـــوێ دووپـــاتی دەکەنەوە وەک هۆکارێـــک لەهۆکارەکـــانی رەفتـــاری تاوانکـــاری، هەر بـــۆیەش پســـپۆڕان جەخـــت لەســـەر هۆکـــاری ئـــابووری دەکەن کە رۆڵێکـــی بەرچـــاوی هەیە لەســـەرهەڵدانی دیـــاردەی تـــاوان، بەســـتنەوەی هەژاری بە تـــاوان بـــابەتێکە هـــەر لەکـــۆنەوە باســـی لـــێ کـــراوە، ئەرســـتۆ (٣٨٤ - ٣٢١ پ ز)و ئـــەفلاتون (٤٢٧-٣٤٧ پ.ز) باســـیان لێوەکردووە.

قەشـــە تۆمـــاس ئەكـــوینی (١٢٢٥-١٢٧٤)و تۆمـــاس مـــۆر (١٤٧٨-١٥٣٥) بۆچونیـــان وابـــوو كەوا هەژاری هۆكـــارێكی بنچینەییـــە لـــە رەفتـــاری تاوانكـــاری و زۆر لـــە تاوانەكـــان بـــەتایبەتی تـــاوانی دزی هـــۆیەكەی دەگەڕێـــتەوە بـــۆ نەبـــوونی، لەبەر فراوانتـــرین ئەو لێكۆڵینەوانـــەی كـــە لـــە ســـەدەی (١٩) لەبـــارەی پەیوەنـــدیی نێـــوان هەژاری و تـــاوان كـــراوە ئـــەو لێكوڵینەوەیـــە بـــوو كە زانـــای ئیتـــالی (فورنـــاری دی فێـــرس) ئەنجـــامی دا لـــەناوچەكانی بـــاكووری ئیتاڵیـــاو ئێرلەنـــداو خـــواروی ویڵـــز و ئوســـترالیا، لـــەو تاوانـــانەی كۆلیـــەوە (دزی، ناپـــاكی ، ســـوتان،ڕێگری، زینـــا، منـــداڵ كـــوژی، كوشـــتن، لێـــدان، دەســـتدرێژی كردنەســـەر كارمەنـــدانی دەوڵەت) گەیشـــتە ئەم ئەنجـــامەی كەوا بڵـــێ (هەژاری ئەو ژیـــنگەیەیە كەتیایـــدا هەمـــوو دەرفەتێـــك ئامادەیە بۆ ئەنجام دانی تاوان).

٦) میدیا و سۆشیاڵ میدیا:-

كـــارتێكردنی میـــدیا و دەزگاكـــانی ڕاگەیانـــدن (رۆژنـــامە و ســـینەماو تەلەفزیـــۆن و شـــانۆو ...) لە ئێســـتاش سۆشـــیال میـــدیا لەســـەر مرۆڤـــدا زۆرە، بەتـــایبەتی لەســـەر مێـــرد منـــاڵان و هـــەرزەكاراندا، واتـــە ئـــەو دیـــمەن و گـــرتە ڤیـــدیۆیی و هەڵســـوكەوتانەی كـــەوا لـــە ئامرازەكـــانی ڕاگەیانـــدن و سۆشـــیال میـــدیا دەیبینێـــت بەتـــایبەتی تونـــدوتیژی یـــاخود كوشـــتن وا دەكـــا ببێـــتە شـــتێكی ئاســـایی لای و بەخـــراپ لـــە دەروونییـــان جێـــی خـــۆی دەكـــاتەوە، شـــتێكی ئاســـاییە كە تەمەن بچووكەكـــان زیـــاتر دەكەونە بەر كـــاریگەری ئامرازەكـــانی میـــدیا و سۆشـــیال میـــدیا بەهـــۆی ئەوەی سیســـتەمێكی بەرگرییـــان نیـــیە بـــۆ هەڵســـەنگاندنی ئەو رەوشـــت و هەڵوێســـتانەی دەیبیـــنن، كەواتە دەتـــوانین بڵێـــین میـــدیا و سۆشـــیال میـــدیا

کاریگەرییـــــان تەنهـــــا بەســــــەر ئەو کەســــــانەوە دەبێــــت کە ئامادەییــــــان هەیە بـــــۆ وەرگرتنـــــی ئەم جـــــۆرە ڕەوشـــــت و بیروبۆچوونانـــــــە کــــــە لە ڕێگــــــای بیســــــتن و خوێنــــدنەوە و بینینـــدا پێیـــان دەگـــات. کەواتە پێویســـــتە لیژنەیەکـــی پســـپۆڕ هەبێــت بــۆ سەرپەرشـــــتی کــــــردن و هەڵســــــەنگاندنی ئەو بابەتـــــانەی کە لەو بـــــوارە دا پیشــــــان دەدرێـــــت، بـــــۆ ئەوەی لایەنــــی ناهـــــەمواری ئەمانـــــە بەگشـــــتی کـــــاریگەری خراپیــــان لەسەر کۆمەڵگە نەبێت.

٧) نەخوێندەواری:-

نەخوێنـــــدەواری ڕێخۆشـــــکەرە بـــــۆ ســـــەرهەڵدانی چـــــەندین دیـــــاردەی نـــــامۆ لە هەمـــــان کاتـــــدا ئەگەر ئەو کەســــــە ســــــادە و خـــــۆش بـــــاوەڕ بێـــــت بە ئاســــــانی بەرەو کــــــاری تــــــاوان و لادان لــــــە یاســــــا دەبردرێـــــت، کەواتە نەهێشـــــتنی نەخوێنـــــدەواری پێویســـــــتیەکی بەردەوامە، بـــــۆیە خوێنـــــدەواری شـــــتێکی پێـــــرۆز و پێویســـــــتە لە نــــــاو یەکـــــەکانی کـــــۆمەڵگە لەپێنـــــاو پـــــەرەپێدان و پێشـــــڤەچوونی خـــــودی کۆمەڵگـــــاکە بـــــۆیە پێویســـــــتە بەردەوام جەخـــــت لەســــــەر ئەوە بکرێـــــت کە نەخوێنـــــدەواری لە نێـــــو هـــــیچ کۆمەڵگەیەک نەمێنێت.

٨) کۆچ کردن

زۆرێـــــــک لە تـــــــوێژینەوەو ئامارەکـــــــان جەخـــــــت لەســـــــــەر ئەوە دەکەنەوە کە پەیوەنـــــدی ڕوو لــــــە زیـــــادبوون هەیە لە نێـــــوان کـــــۆچی بیـــــانی بـــــۆ نـــــاو وڵات و بەرزبـــــــونەوەی ڕێـــــــژەی تاوانکـــــــاری، چـــــــونکە ئەو پێشـــــــکەوتنە ژیـــــــارییەی کە ئەم وڵاتـــــــانە بە خۆیـــــــانەوە بینیویـــــــانە لەگەڵ ئەو پـــــــرۆژەی گەشـــــــەپێدانە گەورانەی کە تیایانـــــدا جێبەجـــێ دەکرێـــت پشـــکداری دەکـــات لە گۆڕانکـــاری کـــۆمەڵایەتی خێـــرا هـــــاتنە نـــــاوەوەی کـــــۆمەڵە بەهـــــا و فـــــۆڕمێکی ڕەفتـــــاری بەهـــــۆی هـــــاتنی ئەم کرێکـــــارە

بیانیـــانەوە کە بەهـــا و شـــێوەی ڕەفتاریـــان جیـــاوازە لەگەڵ ئەو بەهـــا و ڕەفتـــارەی لەوڵاتـــی خـــانە خۆیـــدا هەیە و دواجـــار دەبێتەهـــۆی دروســـتبوونی گرفـــت وکێشـــە لە ژینگەی کۆمەڵایەتی و سەر دەکێشێت بۆ هەنگاونانی تاک بەرەو تاوانکاری .

ئەو گۆڕانکـــارییە کۆمەڵایەتیـــانەی دێـــنە ئـــاراوە لە بەرەنجـــامی گواســـتنەوەی بەهـــا و فـــۆرمی ســـلوکێکی دیـــاریکراوەوە بـــۆ یەکێکـــی دیـــکە دەبێـــتە هـــۆی کەوتـــنەوەی ململانێـــــی کـــــۆمەڵایەتی تونـــــد لای ئەو کرێکـــــارانەی کە هـــــاتوونەتە ولاتەوە کە یەکێک لە دیاردەکانی ئەم ململانێیەش خۆی لە ئەنجامدانی تاواندا دەبینێتەوە.

لە ئاســـەوارەکانی کـــۆچکردنی گوندنشـــینان بەرەو شـــارەکان و شارســـتانی بـــوون ، بـــریتییە لە لاوازبـــوونی بەرهەمهێنـــانی کشـــتوکاڵی بەهـــۆی چـــۆڵکردنی گونـــدەکان لەلایەن جوتیارەکـــانەوەو نیشـــتەجێبونیان لە شـــارەکاندا ، لەم بەرەنجامەشـــەوە توانـــا و وزەی جوتیـــار لەبـــواری بەرهەمهێنـــانی کشـــتوکاڵیدا بەرەو لاواز بـــوون دەڕوات و لەشـــاریش وەک پێویســـت ئەمـــانە نـــابنە کرێکـــار و خـــاوەن پیشـــەی دەســـت ڕەنگـــین و کـــارامە کە بەم هۆیەشـــەوە کـــاری بەردەوامیـــان دەســـت ناکەوێـــت و ســـەرەنجام بێکـــاری و هەژاری و هەمـــوو ئەو گرفـــت و کێشـــەو دەرهاوێشـــتانەی لەم بەرەنجـــامەوە دێـــنە ئـــارا بەرەو دەرکەوتـــن و زیـــادبوون دەڕۆن، کە دواجـــار سەردەکێشـــێت بـــۆ کێشـــەی کـــۆمەڵایەتی و کەوتـــنەوەی تـــاوان، چـــونکە بەزۆری برســـێتی و هەژاری و نەبـــوونی دەبێتەهـــۆی زۆربـــوونی تاوانەکـــانی دزی و فێڵکردن و چەواشەکردن و ساختەکردن و تاوانە رەوشتییەکان.

دووەم: هۆکارە ناوەخۆییەکان (ناوەکیەکان)

١- بۆماوەیی (وراثة)

٢- تەمەن

٣- رەگەز

٤- بەکارهێنانی مەی و ماددەی هۆشبەر

٥- هۆکاری دەروونی

١- بۆماوەیی (وراثة):-

بۆمـــــاوەیی بـــــریتییە لە گواســـــتنەوەی تایبەتمەنـــدی (صـــفات) لەبنجـــــەوە (دایـــک و بـــاوک) بـــۆ لقەکـــان (منـــاڵ) بـــەهۆی کرۆمۆســـۆماتەوە(Chromosomes) لەشـــی مـــرۆڤ پێکـــدێت لە ملیۆنەهـــا شـــانە، هەر یەک لەم شـــانانە لە (٤٦) کرۆمۆســـۆم پێکـدێت کورپەلـــە (جنـین) لـــە(٢٣) کرۆمۆســـۆمی دایـــک و (٢٣)ی بـــاوکی پێـــک دێـــت واتە ئەو شـــانە نوێیـــە نیـــوەی لە بـــاوک وەردەگرێـــت و نیـــوەی لەدایـــک وەردەگـــرێ، دەبێـــت بڵێـــین دۆزینـــەوەی یاســـاکانی بۆمـــاوەیی (وراثـــة) دەگەڕێـــتەوە بـــۆ زانـــای بەناوبانـــگ جۆهـــان گریگـــۆر منـــدل (Johan Gregor Mendel) زانایـــان دوورە پەرێـــز لەدۆزەکـــانی بۆمـــاوەیی نەوەســـتاون بەڵکـــو گریمـــانەی (پێکهاتـــەی تاوانکـــاری بۆمـــاوەیی) (التکویـــن الاجرامـــي المـــوروث)یـــان خســـتەروو هـەوڵیاندا ئەم گریمانەیە بە چەند ڕێگایەک بسەلمێنن لەم ڕێگایانە:-

یەکەم/ بەراورد کردنی تاوانکار و مرۆڤی بەرایی:

لـــۆمبرۆزۆ یەکێـــک بـــوو لە یەکەمینـــی ئەوانەی گرنگیـــی بۆماوەییـــان خســـتەروو ، لـــە بۆچـــوونی لـــۆمبرۆزۆ، تاوانکـــار لـــەباوو بـــاپیرە ســـەرەتاکانەوە، تایبەتمەنـــدییە ئـــاژەڵییە دڕنـــدانەکانی وەرگرتـــووە، بـــۆیە ئەم تاوانکـــارە وەکـــو پێشـــووەکان دڵ ڕەقەو هەســـتی نـــی یـــە و خۆپەرســـتەو ژیـــانێکی ئـــاژەڵی دەبـــاتە ســـەر، لەگەڵ ئەوەی لـــۆمبرۆزۆ، ئەم بۆچـــوونەی خســـتەروو ژمـــارەیەکی کەمـــی زانایـــان بەڕاســـتیان زانـــی، ئەمەش دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئەوەی لـــۆمبرۆزۆ نـــەیتوانی بـــە بەڵگەی زانستیانە بیان سەلمێنی بەڵکو لەڕاستیی دووربوون.

دووەم/ لێکۆڵینەوە لە خێزانە تاوانکارەکان:

هەردوو زانایانی ئەمەریکی (ریتشارد دۆگدیل R.L.Dugdile)، (ئادتور نستا بروکA.II.Estabrook) لە یەکێک لە بەندیخانەکانی ویلایەتی نیۆرک بوونی شەش بەندکراو لەیەک خێزان سالی ١٨٧٤ سەرنجیانیان ڕاکێشاو دەستیان کرد بە لێکۆڵینەوە لەسەر ئەمە. لە کۆتاییدا بۆیان دەرکەوت باوکی گەورەیان کە ناوی (ماکس جوکس Max Jukes) بوو ئەڵمانی بووە، پاشان چۆتە ئەمەریکا و لەنیویۆرک دانیشتووە بەکاری راوکەری (صید) خەریک بووەو لەناو خەلک ناسراو بووە کەوا زۆر مەی دەخواردەوە و زۆر کێچەڵی بە ئافرەتان کردووە ، پاشان ژنێکی هێناوە بەناوی (ئادا یالکس Ada Yalkes)، کە لە دزی دا دەستێکی بالای هەبووە، ئەم دووە واتا (ماکس _ یالکس) زۆر منال و نەوەیان پەیدا کردووە، هەر دوو زانایان کە دراسەتی نەوەکانیان کردووە بۆیان دەرکەوتووە، کەوا ژمارەیەکی زۆر لەم خێزانە منالی خراپ و دز و پیاو کوژ و بێ شوێن و مەی خۆر و لەش فروش و کەم عەقلیان لێ دەرچووە ، خانەوادەی ماکس و مندال و نەوەکانیان زیانێکی زۆریان هەبووە بۆ ئەمەریکا لەرووی سەرف کردنی دراو بۆ گرتن و بەند کردن، هەروا زەرەرێکی یەکجار زۆریان لەخەڵک داوە.

چەندین لێکۆڵینەوەی دی لەسەر ئەم خێزانە، دەریانخست کەزۆربەی منال و نەوەکانیان خراپ بوون، بەلام ئەوەی ڕاستی بێت زانایان لەم لێکۆلینەوانەدا تەنها چەند خێزانێکیان وەرگرتبوو ئەمەش نابێتە ریسا (قاعدة) بۆ هەموو خێزانەکانی دیکە، هەروەها لە لێکۆڵینەوەکان زۆر وورد نەبوونە، ئەوەتا ئەم زانایانە ئەوەیان بۆ ئێمە روون کردۆتەوە، کاتێک ئەم سیفەتانە لە باوکە گەورەوە دێت بۆ نەوەکانی چۆن دابەش دەکرێت بەلام ئەوەیان لەیاد کردووە کەوا دەوروبەر کاریگەریەکی زۆری هەیە، ئەوەتا زانا (دالستروم Dahlstrom) لەیەکێک لە لێکۆڵینەوەکانی دا

سەلماندی کەوا ژینگە زۆر کاریگەرە بەوەی هەڵسا بە لە ئەستۆگرتنی شەش منالّی خوار (٧) سالّی کە لە خێزانێکی ناسراوبوون بەتاوانکاری، لەم خێزانەی دوور خستنەوەو ژیانێکی زۆر باشی بۆ تەرخان کردن لەکۆتاییدا ئەوەی بۆ دەرکەوت کە هەر شەش مندالّەکە ، مندالّی زۆر باشن و رەوشت بەرزن و بێ کێشە و تاوان ژیان بەسەر دەبەن.

٢- تەمەن :-

تەمەن کاریگەریەکی زۆری هەیە لەسەر رەفتاری تاوانکاری، واتە مرۆڤ لە ئەنجامدانی جۆری تاوان و شێوازەکەی، لەتەمەنیکەوە بۆ تەمەنێکی دیکە جیاوازیەکی زۆری هەیە یاخود هەندێک تاوان مرۆڤ لە تەمەنێک ئەنجامی دەدات بەڵام لەتەمەنێکی دیکە لەبەر زۆر هۆکار ئەنجامی نادات بۆیە بایەخدان بە تەمەن بۆ نەهێشتنی تاوان کارێکی زۆر گرنگە بەتایبەتی کاتێک هەوڵ دەدرێت رێگا لەبەرەو ئەنجامدانی تاوان بگرێت، بۆیە بە پێویستی دەزانین باسی تەمەن بکەین وەکو هۆکارێکی ناوەکی رەفتاری تاوانکاری، مرۆڤ لەو کاتەی دێتە دنیاوە لە هەر قۆناغێکی تەمەنیدابێ چەند تایبەتمەندیەکی لەلاوە گەلآلە دەبێت، مرۆڤ لەقۆناغی هەرزەکاریدا زوو تورە دەبێت و دەم دەمیە و زۆر بێ هێزە لەدان بە خۆ داگرتندا، بەڵام مرۆڤ لە پیریدا گران و لەسەر خۆیەو زۆر مەیلی خۆ وویستی دەکات و گوێ لەقسەی کەسانی تر ناگرێت، بێگومان دیاری کردنی ئەو تاوانانەی کەوا ئەنجام دەدرێن بە زۆری لەهەر قۆناغێکی تەمەندا سوودی زۆرە بۆ نەهیشتنی تاوان و دۆزینەوەی ئەو کەسانەی گومانی ئەنجام دانیان لێدەکرێت لەلایەک و چۆنیەتی

نەهێشـــتنی هۆکارەکـــان لەلایەکـــی دیـــکەوە بـــۆ ئەوەی بتوانرێـــت ئەنجامـــدانی تـــاوان بەپێی توانا بنبڕ بکرێت، ژیانی مرۆڤ بە چەند قۆناغێک دابەش دەکریت :

- قۆناغی منالّی.
- قۆناغی مێرد منالّی و گەنجێتی و لاویی.
- قۆناغی بەسالاّچوویی (کهولة).
- قۆناغی پیری (شیخوخة).

لـــە هـــەر قۆناغێـــک لەم قۆناغانـــەدا جـــۆرە تاوانێـــک ئەنجـــام دەدرێـــت، لە قۆنـــاغی مێـــرد منـــالّی لە تەمەنـــی (٩)ســـالّی بە دواوە بەپێـــی مـــاددەی (٣)ی بـــڕگەی یاســـای ژمـــارە(٧٦)ی ســـالّی ١٩٨٣، لێپرســـــراویەتی جەزائـــی چـــاودێری نەجەوانـــــانی لەســـەرە، هـــۆی زیـــاتر بـــوونی تاوانێـــک لە قۆنـــاغیکی دیـــاری کـــراو دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئەوەی کەوا لەهەر قۆناغێـــک هەنـــدێک تایبەتمەنـــدی هەیە وای لێـــدەکات ئامـــادەیی ئەوەی هەبێـــت ئەم تـــاوانە ئەنجـــام بـــدات لەکـــاتی بـــوونی بەتاوانکـــار. زانایـــانی ئەم بـــوارە ئەم بابەتەیـــان روون کـــردۆتەوە هەروەک چـــۆن (رەمســـیس بەهنـــام) لەکتێـــبەکەی (**المجـــرم تکوینـــاً وتقویمـــاً**) لەبـــابەتی تـــاوان و تەمـــەندا نووســـیویەتی (ئامارەکـــان ســـەلماندوویانە کەوا زۆربەی تاوانەکـــان لەلایـــەن ئەو تاوانکارانـــــە ئەنجـــام دەدرێـــت کـــە تەمـــەنیان لـــەنێوان(١٨ – ٣٠) ســـالّدان ئەو تاوانـــانەش زیـــاتر تاوانی دزی بچووک و توندوتیژین.

بێگومـــان لەتەمەنـــی دیـــکەش مـــرۆڤ تـــاوان ئەنجـــام دەدات بەلاّم جـــۆر و شـــێوازی تاوانەکـــان جیـــاوازن بـــۆ نمـــوونە تـــاوانی کوشـــتن و دزی گەورە زیـــاتر لە تەمەنی پێگەیشتوو(رسکاو)ئەنجام دەدرێت.

گومـــان لەوە دانـــیە کەوا بـــایەخ دان بەقۆناغەکـــانی تەمەن لەنـــاو کـــۆمەڵگە زۆر گـــرنگە بـــۆ نەهیشـــتنی تـــاوان، لەهەر تەمەنێـــک مـــرۆڤ پێویســـتی بەجـــۆرە پەروەردەیەک دەبێـــت و جـــۆرە ئاگـــا لێبـــوونێکی دەوێـــت بـــۆ ئەوەی لەتـــاوان دووربێـــت، ئەمەش وامـــان لێـــدەکات بـــزانین کـــەوا چـــۆن مـــرۆڤ لە تـــاوان بە دوور دەگـــرین، کاتێـــک زانیمـــان کـــام تـــاوان زیـــاتر ئەنجـــام دەدرێ ، ئەوکـــات دەتـــوانین وا لە کەســـەکە بکەیـــن بـــە شـــتێکی دیـــکەوە خەریـــک بێـــت، هەروەهـــا کاتێـــک زانیمـــان لە پیریـــدا کـــام تـــاوان زیـــاتر ئەنجـــام دەدرێ، لەو کـــاتەدا دەتـــوانین رێگـــای بـــاش بـــۆ چارەسەر کردنی تاوانەکان بدۆزینەوە.

٣- ڕەگەز:-

دەتـــوانین بڵـــێن ڕەگەزیـــش یەکـــێکە لەو هۆکـــارانەی کە لەهەنـــدێ کاتـــدا رەفتـــاری تاوانکـــاری دێنێـــتە ئـــاراوە، زۆربەی توێژینەکـــان کە لەبـــواری تاوانناســـی ئەنجـــام دراون ئامـــاژە بەوە دەکەن کە ڕەگەزی نێـــر زیـــاتر مەیلـــی ئەنجامـــدانی تـــاوانی هەیە وە لە ڕەگەزی مێ، ئەمەشیان بۆ دوو هۆکار گەڕاندۆتەوە:-

أ- ڕەگەزی نێـــر زیـــاتر تێکەڵـــی ژیـــنگەی کـــۆمەڵایەتی دەبێـــت بەمەش وا دەکـــات لەگەڵ کەسانی جیاواز مامەڵە بکات.

ب- بەهـــۆی بەهێـــزی پێکهـــاتەی بـــایەلۆژی ڕەگەزی نێـــر، ئەمە دەرکەوتـــووە کە توانای جەستەیی ئافرەت نیوەی هێزی جەستەیی پیاوانە.

ئەمـــانە وای کـــردووە ئەو ڕایە بـــۆ پســـپۆران و شـــارەزایانی بـــواری تاوانناســـی دروســـت ببێـــت کە ڕەگەزی نێـــر زیـــاتر تـــاوان ئەنجـــام دەکـــات، هەروەک لە چەنـــد تـــوێژینەوەیەک دا کە لە چەنـــدین وولاتـــی جیـــا جیـــا دا ئەنجامـــدراوە دەرکەوتـــووە کە ڕەگەزی نێر زیاتر تاوان ئەنجامدەدات وەک لە ڕەگەزی مێ.

٤- بەکارهێنانی مەی و ماددەی هۆشبەر :-

کاتێــک مــرۆڤ مەی یــاخود مــاددەی هۆشــبەر بەکاردەهێنێــت، بــێ ئاگــا دەبێــت و چەنــدەها تایبەتمەنــدی لــێ بەدی دەکرێــت، هەروەکــو زانــای تــاوان ناســی تــایبوت (Tiebout) لەمــاوەی لێکــۆڵینەوەی (٩)ســاڵیدا کــە لەگەڵ(٢٠٠) حــاڵەتی خــوو بەمەی گرتــووی ئەنجــام دابــوو، بــوی دەرکەوت کە ئەم تایبەتمەنــدیانە لەم کەسانە بەدی دەکرێت:

- ❖ هەستی خۆ زاڵ کردن بەسەر کەسانی بەرامبەر.
- ❖ بەسەردا زاڵ بوونی هەستێکی دوژمنکاری.
- ❖ بەرزبوونەوەی هەڵچوونی لە ڕاددەبەدەر.
- ❖ هەست کردن بە تەنیایی و گوشەگیری.

ئەو کەســانەی کەوا خوویــان بە مەی خــواردنەوە یــاخود مــاددەی هۆشــبەرەوە گرتــووە، سانســۆری ڕەوشــتیی لایــان نامێنێــت و دوژمنکــارانە رەفتــار دەکەن و ئــارەزووی ئەنجــام دانــی تــاوانی کوشــتنیان لەلا زۆر دەبــێ زۆر تــاوانیش ئەنجــام دەدەن، وەکــو ڕفانــدنی منــداڵ و ئــابڕووبردن و دزی و بردنــی مــاڵی دەوڵەت، ئەو لێکۆڵینەوانــەی کــەوا ئەنجــام دراون ئەوەیــان دەرخســتووە کەوا مەی خــواردنەوەو بەکارهێنــانی مــاددەی هۆشــبەر هۆکــارێکی رەوشــتی تاوانکاریە.

٥- هۆکاری دەروونی:-

زۆر لەزانایان بۆ ئەوە دەچن کەوا هۆکاری دەروونی کاریگەریەکی زۆری هەیە لەسەر رەوشتی تاوانکاری و مرۆڤ بەرەو ئەنجام دانی تاوان دەبات، زانا ئادلر (adler) پاش ئەوەی چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەر کەسانی لەیاسا دەرچوو کرد، گەیشتە ئەو ڕاستیەی کە لە بنچینەدا ئەنجامدانی تاوان دەگەڕێتەوە بۆ هەست بەکەم و کوڕی کردن (Inferiority) زیاد لە پێویست یاخود بۆ هەست کردن بەنەبوونی دڵنیایی (Feeling of insecurixy) لەلایەن ئەو کەسانەوە، ئەم هەست کردنانەش راست بن یاخود تەنیا خەیاڵ بن، لەڕاستیدا حەز کردنی ئەو کەسانەیە لە (دەسەلاتداریێتی) لەبەر ئەوەی مرۆڤ لەسەرەتایی ژیانیەوە حەز لە خۆدەرخستن و دیاربوون و بردنەوە دەکات ئەو حەز و ویستەی لەبەر چەندەها هۆ نایەتەدی، بۆیە وای لێدێت هەست بە سەرنەکەوتوویی و کەم و کوڕی دەکات. ئەو هۆکارانەی یارمەتی دروست بوونی ئەم هەستە دەدەن بریتین لە:- (بوونی کەم و کوڕی لە لەش یاخود کەم عەقلی یاخود ژینگەی خراپ) ئەم هەست کردنەش زۆر جار مرۆڤ بەرەو ئەنجامدانی تاوان دەبات یاخود وای لێدێ هەڵس وکەوتی تاوانکاری ئەنجام بدات بۆ پرکردنەوەی ئەو کەم و کوڕیەی هەستی پێدەکات. دەبێت ئەوەش بزانین کەوا تەنها هەست کردن بەکەم و کوڕی مرۆڤ بەرەو تاوان نابات بەڵکو زۆر جار مرۆڤی زۆر زیرەکیش بەرەو تاوان دەڕوات ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو مرۆڤە وادەزانێت کەس وەکو ئەو زیرەک نییە و هەرچی بیەوێت بەسەرکەوتوویی دەیکات و ئەنجامی دەدات، بۆیە پێویستە مرۆڤ هەر لە منالیەوە وا پەروەردە بکرێت کەوا لە هەر دوو لادا بەرەو هەڵس وکەوتی تاوانکاری نەڕوات، بەڵکو لە کاتی کەم و کوڕی دەتوانێت بەلایەنی باشە پڕی بکاتەوە و کاتی زۆر زیرەکیش بۆ شتی باشە.

پوختەی بۆچوونی (ئادلەر) هۆکاری دەروونی بۆ راڤەکردنی رەفتاری تاوانکاری، بریتییە لە تیۆری چەپاندن (کبت)ی حەز و ویستراوەکان، کە دەبێتە هۆی دروست بوونی گرێ کوێرەیەک لە دەروونی و خۆی لە هەست کردن بە کەم و کوڕی دەنوێنێت ئەم کەم و کوڕیەش کاردەکاتە سەر رەوشت و سەلامەتی و بیرکردنەوەی، ئەمەش زۆرجار بەهۆی رەفتاری تاوانکاری دەیەویت پڕی بکاتەوە.

پەیوەندی تاوانناسی لەگەڵ یاسای سزاکان:-

لەمەوبەر پێناسەی تاوانناسیمان کرد، بەڵام بابزانین یاسای سزاکان چۆن پێناسە کراوە:-

یاسای سزاکان بریتی یە لە کۆمەڵێک ڕێسا و ڕێوشوێنی یاسایی کە دەوڵەت بۆ ڕێکخستنی بەرژوەندیەکان و پاراستنی کۆمەڵگە بە شێوەیەکی ڕێک و پێک دایدەرێژێ بە جۆرێک کار و کردەوەی تاوانبار و سزای هەر کردارێکی تاوانکاری دیاری دەکرێ وە ئەو بەشەیە لەیاسا تاوانییەکان کە ئەو کردارانە وەسف دەکات کە بە تاوان دادەنرێت لەگەڵ ئەو سزایانەی بەسەر ئەنجامدەری هەر یەکێکیان دەسەپێنرێ

جیاوازی نێوانیان :-

لەو پێناسەیەدا دەردەکەوێ تاوانناسی و یاسای سزاکان هەردووکیان لەخولگەی یەک بابەتدا دەسوڕێنەوە کە دیاردەی تاوانە، بەڵام ئەوەی لێکیان جودا دەکاتەوە ئامانج و شێوازی توێژینەوەی هەر یەکێکیانە.

لەڕووی ئامانجەوە دەبینین تاوانناسی لە دیاردەی تاوان دەکۆڵێتەوە بۆ ئەوەی بە هۆو فاکتەرەکانی ئاشنا بێت، کەچی یاسای سزاکان جۆرەکانی تاوان، دەستنیشانکردنی خەسڵەتەکانی تاوان، سزای هەریەکەیان، چۆنیەتی سەپاندنی سزاکان پیشان دەدات.

لە ڕووی شێوازی لێکۆڵینەوەشدا دەبینین تاوانناسی پشت بە شێوازەکانی ڕێبازی ئەزموونی دەبەستێ بۆ دۆزینەوەی پەیوەندی هۆیەتی لەنێوان دیاردەی تاوان و یەکە بەیەکەی فاکتەرە جۆراو جۆرەکان، کەچی یاسای سزاکان سوود لە دەقە یاساییەکان وەردەگرێت.

پەیوەندی نێوانیان :

بەڵام لەگەڵ هەمـــوو ئەوانەشـــدا پەیوەنـــدییەکی تونـــد و تۆڵیـــان لەنێوانـــدا هەیە، چـــونکە لەڕاســـتیدا ئامـــانجی کـــۆمەڵایەتی دوور مەودای هەردووکیـــان یەک شتە و بریتیە لە

1) **رووبەڕووبوونەوەی دیاردەی تاوان.**
2) **پاراستنی کۆمەڵگە لە ئاسەوارە خراپەکانی تاوان.**

کە ئەمە وای کـــردووە هەردووکیـــان کاریـــان بە یەکتـــر بێـــت و بەبـــێ یەکتـــری هیچیـــان پـــێ نەکـــرێ، بـــۆ نمـــوونە تاوانناســـی کە مـــامەڵە لەگەڵ تـــاوان دەکـــات دەبـــێ جـــارێ بـــۆی روون ببێـــتەوە تـــاوان چیـــیە وئینجـــا تـــوێژینەوە بکـــات و بەدوای هۆیەکانیـــدا بـــگەڕێ، جـــا ئەوەی ئەم کـــارەی بـــۆ ئەنجـــام دەدات یاســـای ســـزاکانە، چـــونکە هەروەک ئاشـــکرایە ئەم یاســـایە بـــۆی هەیە بڕیـــار بـــدات چ کارێـــک تـــاوانە و چ کارێکی تر تاوان نییە.

لەلایەکی تر هەرگیز نکۆڵی لەو کاریگەرییە زەقە ناکرێ کە تاوانناسی لەسەر یاسای سزاکان بەرپای کردووە، ئەوەتا دەبینین چەندین سیستەم و پرەنسیب لەناو یاسای سزاکاندا هەن کە لە بنچینەدا هەڵقوڵاوی توێژینەوەکانی تاوانناسین وەک :

یەکەم : سیستەمی رێوشوێنە خۆپارێزیەکان (هەڵوێستە خوپارێزیەکان)

دووەم : سیستەمی بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی(نظام تفريد العقوبة)

سێیەم: سیستەمی راگرتنی جێ بەجێ کردنی سزا(نظام وقف تنفيذ العقوبة).

لێرەدا بە پوختی باسی هەر یەک لەو سیستەمانە دەکەین:

سیستەمی یەکەم: ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان (هەڵوێستە خوپارێزیەکان) :

بریتییە لەو کردار و هەڵوێستانەی بەرامبەر ئەو کەسانە وەردەگیرێ کەهیچ تاوانێکیان ئەنجام نەداوە، بەڵام مەترسی و ئەگەری ئەنجامدانی تاوانیان لی بەدی دەکریت، یانیش تاوانیان ئەنجام داوە و هێشتا جێگای مەترسین بۆ سەر سەلامەتی خەڵک و کۆمەڵگە.

تایبەتمەندیەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان:-

١- دەبێت ملکەچی پرەنسیپی ڕەوایەتی یاسایی بێت ، واتە دەبێت ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان پاڵپشت بە دەقێکی یاسایی دەربچن.

٢- دەبێت ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان تەنها بە بڕیاری دادوەر دەربچن، بەواتای ئەوەی دەرکردنی بڕیاری ڕێوشوێنی خۆپارێزی تەنها لە دەسەڵاتی دادوەر دەبێت.

٣- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان کاتێک لە بەرامبەر کەسێک دەردەچێت ئەوا ئەو کەسە پێویستە ملکەچی بێت یانیش بە زۆرەملێ لەسەری جێ بەجێ دەکرێت.

٤- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان کاتی دیاری کراویان نیە ، واتە هیچ کاتێک و ماوەیەک دیاری ناکرێت لە میانەی جێ بەجێ کردنی ڕێوشوێنەکان ، بەڵکو دەوەستێتە سەر ڕاددەی چاک بوونی کەسەکە.

٥- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان کەسین ، واتە کەس و کارو دەروبەری کەسەکە ڕێوشوێنەکانیان لەسەر جێ بەجێ ناکرێت.

٦- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان پێویستی بە پێداچوونەوەی بەردەوام هەیە، واتە هەر ماوە ماوە تیمی پسپۆڕ سەیری ئەو کەسە دەکات کە ڕێوشوێنەکانی لەسەر جێ بەجێ دەکرێت ، نابێت کەسەکە فەرامۆش بکرێت.

مەرجەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان:-

١- بوونی تاوانێکی پێشینە ، واتە پێشینەی تاوانی بوونی هەبێت.

٢- بوونی مەترسی تاوانی

مەترسی تاوانی: بریتی یە لەو حاڵەتە دەروونیەی کە بەهۆی چەند هۆکارێکی ناوەکی و دەرەکی لە کەسێکدا دروست دەبێت و وای لێ دەکات زیاتر مەیلی تاوان بکات لە داهاتوودا.

جۆرەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان:-

ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان سێ جۆری هەیە کە پێکدێن لە :

1) **زەوت کردن و لێسەندنەوەی ئازادی.**
2) **ئازادی مەرجدار یان کەم کردنەوە و سنوردار کردنی ئازادی**
3) **بێبەش کردن و ڕێگری لە وەدەست هێنانی هەندێ ماف.**

لێرەدا بە پوختی باسی هەرسێ جۆری ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان دەکەین:

1) زەوت کردن و لێسەندنەوەی ئازادی ئەویش بە دوو ڕێگەیە:-

أ- دەست بەسەرکردنی لە شوێنی چارەسەرکردن(نەخۆشخانەی تایبەت بە چارەسەری دەروونی و عەقلی، یانیش دەزگای چاکسازی تایبەت بەچارەسەری ئەوانەی ئیدمانی مەی و ماددەی هۆشبەرن)

ب- دانانی تاوانبار لە دامەزراوەی کشتوکاڵی و پیشەسازی .

2) ئازادی مەرجدار یان کەم کردنەوە و سنوردار کردنی ئازادی ئەویش بەچەند ڕێگایەک:-

أ- دەخرێتە ژێر چاودێری پۆلیس

ب-دورخستنەوە: مەبەست لە دورخستنەوە ئەو کەسانەی بێگانەن لە وولاتێکدا ڕەفتارێکی تاوانی ئەنجام دەدەن دوور دەخرێنەوە بۆ وولاتەکانی خۆیان.

ج- قەدەغە کردنی سەردانی هەندێ شوێن وەک یاریگا و قاوەخانە و شوێنی قەرەبالغ، هەروەها قەدەغەکردنی هەڵگرتنی چەک.

د- قەدەغەکردنی مانەوەی لە هەندێ شوێن.

٣) بێبەش کردن و ڕێگری لە وەدەست هێنانی هەندێ ماف لەوانەش:-

أ- نەهێشتن و کۆتایی هێنان بەسەرپەرشتی و ویصایە.

ب-لێسەندنەوەی مۆڵەتی لێخوڕین لەو شوفێرانەی مامەڵەی خراپ بە یاساکانی هاتووچۆ دەکەن.

ج- ڕێگری لە کارکردن، بۆ نموونە:

- ❖ قەدەغەکردنی (ئەو پزیشکانەی منداڵ لەبار دەبەن) لە راپەراندنی کارەکەی و کردنەوەی نۆرینگەکەی.
- ❖ ئەو شوفێرەی بۆ چەندین جار بە ئۆتۆمبێلەکەی کەسانێک دەشێلێت.
- ❖ قەدەغە و ڕێگری کردن لەو بازرگانەی فرت وفێڵ دەکات.
- ❖ فەرمانبەرێک کە بە خراپ پیشەکەی بەکاردێنێت و بەرتیل وەردەگرێت.

سیستەمی دووەم: بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی(نظام تفريد العقوبة) :-

جاران هەر تاوانێک لەناو یاسای سزاکان سزایەکی دیاریکراوی هەبوو، هەر کەسێک ئەنجامی بدایە هەمان سزای بۆ بڕیار دەدرا بەهەمان شێوازیش بەسەریدا جێبەجێ دەکرا، بۆ نموونە لە ناو یاسای سزاکان دەگوترا: هەر کەسێک یەکێک زامدار بکات (١٠)دە ساڵ بەند دەکرێت، ئیدی هەر کەسێک کەسێکی تری زامدار بکردایە بە (١٠)دە ساڵ بەند کردن حوکم دەکرا، بەڵام کاتێک تویژینەوەکانی تاواناسی سەلماندیان هۆیەکانی تاوان بەپێی جیاوازی کەسایەتی تاوانبارەکان دەگۆڕێن و هەر یەکێکیان بە پلەی جودای تاوان مەترسیان هەیە. ئیدی وڵاتانی دونیا دەستیان کرد بە گۆڕینی دەقەکانی یاسای سزاکان و سزای تاوانەکانیان پلە پلە کرد، بۆ نموونە دەقەکەی پێشوو بوو بە: هەر کەسێک کەسێکی تر زامدار بکات (٢-١٠)ساڵ بەند دەکرێت. ئەمەش تاکو

دادوەر بە پێی ڕادده و پلەی مەترسی تاوان بڕێکی گونجاوی بۆ تاوانبارەکە بڕیار بدات: واتە ئەگەر تێبینی کرد کەسێکی دڕندە و مەترسیدارەو لەمەوبەریش تاوانی دیکەی کردووە (١٠)دە ساڵی بۆ ببڕێتەوە، ئەگەریش تێبینی کرد بە ناچاری یان پاش تورە کردن یان گاڵتە پێکردن کارەکەی کردووە و ڕابردوویەکی باشی هەیە و پێشتر هیچ تاوانێکی تری نەکردووە، تەنها (٤) چوار ساڵی بۆ بڕیار بدات یانیش (٣)سێ ساڵ یان کەمترینەکە هەڵبژێرێ کە تەنها (٢)دوو ساڵە، کە ئەمەش بەسیستەمی (بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی) دەناسرێ.

سیستەمی سێیەم: ڕاگرتنی جێ بەجێ کردنی سزا(نظام وقف تنفيذ العقوبة):-

هەمان بیرۆکەی (مەترسی تاوان) کە لە بواری تاوانناسی سەریهەڵداوە سیستەمێکی تری لەناو یاسای سزاکان بەرپاکرد کە بریتییە لە سیستەمی ڕاگرتنی جێبەجێکردنی سزا. ئەوەتا یاسا ڕێگەی بە دادوەر داوە جێبەجێ کردنی ئەو سزایە بە باڵای تاوانباری دەبڕێ، بەپێی هەندێ مەرجی تایبەتی، رابگرێت کاتێک لەڕوانگەی ڕەوشت و ڕابردوو و تەمەنی تاوانبارەکەو ئەو بارودۆخەی تاوانەکەی تێدا ئەنجام داوە بۆی دەردەکەوێ مەترسی دووبارە ئەنجامدانەوەی تاوانی تێدا نییە، مەرجیش بۆ جێ بە جێ کردنی ئەم سیستەمە لە وڵاتێکەوە بۆ ووڵاتێکی تر جیاوازە لە هەندێک ووڵاتدا نابێت حوکمەکەی لە (١)یەک ساڵ زیاتر بێت ، لە هەندێ وڵاتی تریش نابێت لە (٣)ساڵ زیاتر بێت، وە ماوەی چەند سالێک وەکو ئەزموون بۆ تاوانبار دیار دەکرێت تاوەکو لەم ماوەیە هیچ تاوانێک ئەنجام نەدات ، خۆ ئەگەر لەو ماوەیە تاوانێکی ئەنجام دا ئەوا سزای هەردوو تاوانەکەی بەسەردا جێ بە جێ دەکرێت.

جۆرەکانی سزاکان:

جەوهەری سزادان – سزای تاوان لەرووی یاساییەوە بریتییە لەئازار چەشتن بەڵام ئەم ئازارە تەنها هەست کردن نی یە بە ئێش وئازار و ژان، بەلکو مەبەست لێی زیانە، زیان لەمافە جەوهەرییەکانی تاوانبار، لەسەر ئەم بناغەیە سزا بەسەر چەند جۆرێکدا دابەش دەکریت:

أ- سزای جەستەیی:-

لەسێدارەدان: بە کۆنترین سزا دادەنرێت وهەتا ئەمرۆش پەیڕەو دەکرێت ئەگەر چی هەندێ وولات بەسەر تاوانباردا نایسەپێنن وەک ئەلمانیا (١٩٣٧)، سویسرا(١٩٤٧) و ئیسپانیاو ڕوسیا و هەندێ ویلایەتی ئەمریکا و.. تاد. ئەم سزایە توندترین سزایە چونکە مافی ژیان لە تاوانبار دەسەنێتەوە. لە نێوان پسپۆرو شارەزایاندا ناکۆکی زۆر هەیە سەبارەت بە سەپاندن و نە سەپاندنی سزای لەسێدارەدان، ئەوانەی لەگەڵ سەپاندنیدان پێیان وایە کاریگەرترین سزایە بۆ نەهێشتنی مەترسی لەسەر سیستمی کۆمەڵایەتی و ئاشتی کۆمەڵایەتی تاکە ڕێگایەکە بۆ ڕووبەڕووبونەوەی تاوانی ترسناک وتاوانکاری پڕ مەترسی کە مەسەلەی چاککردن هیچ سودێکی لێ نەکەوێتەوە لەگەڵیاندا. بەڵام ئەوانەی لەگەڵ سەپاندنی سزای لەسێدارەداندا نین بەسزایەکی ناشەرعی دادەنێن چونکە هەموو دەروازەیەک لەبەردەمی چاککردنی تاوانباردا دادەخات کە ئەمەش دژ بەئامانجەکانی سزای تاوانە لە سیستمی کۆمەڵایەتییدا، وە هیج سودێک بەتاک ناگەیەنێت چونکە چاککردنی تێدا نیە، هەروەها بەکۆمەڵیش دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی بەرهەم، دوای ئەوەی کارکردن لە بەندیخانەکاندا بوو بە هۆیەک بۆزیادکردنی بەرهەم لەکۆمەڵگەدا، هەروەها ڕەنگە لەپاش جێ بەجێکردنی دەربکەوێت کە تاوانبار بێ گوناهە و لەم حاڵەتەدا بەگەورەترین هەڵە دەژمێردرێت کەدەسەڵاتی دادوەری پێی هەڵساوە.

ب- سزای زەوت کردنی ئازادی:

ئەو سـزایانە دەگـرێتەوە کە مـافی ئـازادی مـرۆڤ زەوت دەکـات بـەوەی تاوانبـار بە دەزگـا سزاییەکانی وەک بەندیخانە دەسپێرێت کۆت و بەندکردنی ئازادی روخسارێکی سەرەکی سیستمی سزاکانە بەڵام هەردەم لە وێنەی سزادا تەماشا ناکرێت بەڵکو وەک رێوشوێنی خۆپاراستن تەماشا دەکرێ و دێتە هەژمارکردن.

ج- سـزای دارایـی: ئەم سـزایە چەنـد جـۆرێکە وەک پێبـژاردن (الغرامـة)،دەسـت بەسـەرداگرتن، رەتکردنەوە، خەرجییەکان، قەرەبووکردنەوە.

١- **پێبـژاردن:** بـریتییە لە برێک پارە کە لـە تاوانبـار دەسـێنرێت و دەخـرێتە خەزێنەی دەوڵەتەوە لەبڕی ئەو تاوانەی پێی هەڵساوە.

٢- **دەست بەسەردا گرتـن:** واتـە لێسـەندنی موڵـک بـەزۆر و پاشـان بـەبێ بەرامبەر دەخرێتە سـەر موڵکی دەوڵەت.

٣- **رەدکردنەوە:** گێڕانەوەی پارە و ماڵ بۆ خاوەنە ئەسڵیەکەی.

٤- **خەرجی یـەکان:** واتـا ناچـارکردنی کەسـی حوکمدار بە دانی خەرجی تـایبەت بەگشت پرۆسـەی لێکۆڵینەوە و دادگایی کردن.

٥- **قەرەبووکردنەوە:** واتا قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانانەی لـە ئەنجامی تـاوانێکەوە بە کەسێک(تاوان لێکراو) کەوتووە ئینجا بـەهۆی بێ کاربوونیەوە بێت یان زیانی لێکەوتبێت بەهۆی تاوانەکەوە.

جۆرەكانی دامەزراوە سزاییەكان

یەكەم: دامەزراوە داخراوەكان (المؤسسات المغلقة):-

ئەم دامەزراوە سزاییانە پابەندی بیرۆكەیەكن كە بریتییە لە: دابڕینی تاوانباری حوكمدار لە كۆمەڵ بەهۆی مەترسییەكانیەوە. پراكتیزەكردنی ئەم بیرۆكەیە وا پێویست دەكات چاودێریەكی توندوو پتەوو تۆكمە بەسیمای دامەزراوەكانەوە دیار بێت و ڕێوشوێنی تەمێ كردن بسەپێنرێت بەسەریدا، بەو مەبەستەكەی سزاكەی كاریگەرانە جێ بەجێ بكرێت، جگە لە گرتنەبەری شێوازەكانی پاسەوانی ورد تا ئاسایش وسیستمی ناوەخۆی دامەزراوەكە پارێزراوو بەر قەراربێت.

ئەم جۆرە دامەزراوانە بۆ ئەو حاڵەتانە دەگونجێت كە مەبەستی سزادان بریتی بێت لەبەرگرتن و دروست كردنی لەمپەر نەک چاككردن، زیاتر ئەوكاتانەش پەنای بۆ دەبرێت كە سزاكە درێژخایەن بێت یاخود گوناهبار لەو دەستە و تاقمانە بێت كە مەترسیدارن و لەسەر تاوان و گەڕانەوە بۆ تاوان ڕاهاتوون.

دووەم: دامەزراوە كراوەكان (المؤسسات المفتوحة):

ئەم جۆرە لە دامەزراوە سزاییەكان پابەندی بیرۆكەیەكە بڕوا و متمانە بەحوكمدار دەكات و پێی وایە هەست بە لێپرسراویەتی دەكات. لەم دامەزراوانەدا دەرگاو شوراو شیش بەندی و كلیلدان و پاسەوانی لاوازن چونكە حوكمدارەكانی ناویان مرۆڤی چاكن و ڕێز لەسیستم دەگرن و لە هەوڵی ڕاكردن وهەلاتندا نین وباوەڕیان بەوەیە مانەوەیان لە ناو دامەزراوەكەدا چاكترەو سودی لێدەبینن. ئەم دامەزراوانە زیاتر لەدەرەوەی شارو لە گوندەكاندا دادەمەزرێن و لە هەندێ وولاتی وەک بەلژیكا و هۆڵەندا و سویسراو ئیتالیاو ولاتە یەكگرتوەكانی ئەمەریكادا دا پەیڕەو دەكرێن.

لایەنە باشەکانی:-

- حوکمـدراو تیایـدا سـەر لەنـویّ بـڕوا بەخـۆی دەکـاتەوە و ئەوەی بـۆ دەردەکەوێـت کـۆمەڵگە مـامەڵەیەکی دوژمنکـارانەی لەگەڵـدا ناکـات و ئەمەش پرۆسـەی گونجانـدنی کۆمەلایەتی بۆ ئاسان دەکات.
- لەو دامەزراوانەدا حوکمـدار ئەو دەرفەتەی بـۆ دەڕەخسـێت لەکـاتی گونجـاودا کـاری گونجـاو بـدۆزێتەوە و بیکـات، چـونکە بـارودۆخی ژیـانی نـاو دامەزراوەکە جیـاوازی نییە لەگەڵ بارودۆخی کارکردن لە دەرەوەی دامەزراوەکە.
- بەندکراو ئەتوانێت و بۆی هەیە سەرپەرشتی ویارمەتی دارایی خیزانەکەی بکات.
- بەنــدکراو دوور دەکەوێــتەوە لەتــێکەڵ بــوون ومــامەڵە کــردن لەگەڵ تاوانکــارە مەترسیدارەکانی دامەزراوە داخراوەکان.
- دەوڵەتیش لەرووی داراییەوە کەڵکیان لیّ وەردەگرێت.

لایەنە خراپەکانی:-

گەورەتـرین خەوش ونـاتەواوییەک لەم دامەزراوانەدا ئاسـانی ڕاکـردن وهەلاتنــە، هەروەهـا کەمکــردنەوەی بــایەخی ســزادانە(بەمانــای بەرگــرتن وبێزارکردنــی تاوانبــار) جــگە لەوەی لەگەڵ هەموو کەسێکدا ناگونجێت

سێیەم: دامەزراوە نیمچە کراوەکان (المؤسسات شبه المفتوحة)

حوکمــدار لێــرەدا بەشــوێنێک ئەســپێردرێت کە پاســەوانی تیایــدا تونــدو تــوکمەتر بێــت لە دامەزراوە کراوەکــان و ئــازادتریش بێــت لە دامەزراوە داخراوەکــان. ئەمە ئەگەر حــاڵەتەکەی وا پێویســت بکــات بەشــێوەیەکی مــام ناوەنــدی مــامەڵەی لەگەڵــدا بکرێــت، دەشــێت بەندیخانەیەکی سەربەخۆبێت یان بەشێکی سەربەخۆ بێت لەنێو بەندیخانەیەکی داخراودا.

زۆرجــار ئەم جــۆرە دامەزراوە چەنــد بەشــێک لەخۆدەگرێــت و لەرووی پاســەوانییەوە پــلە پــلەیە، واتــا لە ســەرەتادا حوکمــدراو لەو بەشــەدا دادەنرێــت کە پاســەوانی تیایــدا تونــدو تــۆلە پاشــان دەگــوێزرێتەوە بــۆ بەشــێکی تــر کە پاســەوانی تیایــدا مامناوەنــدیە ئەگەر بــاش بــوونی رەفتــاری بســەلمێنێت، لە کۆتاییشــدا دەخــرێتە ئەو بەشــەوە کەپــلەی پاســەوانی تیایــدا نــزیکە لە دامەزراوە کراوەکــانەوە بەتــایبەتی لەکــاتی نزیــک بــوونەوەی وادەی ئــازاد کردنیــدا. ئەم دامەزراوە بەگشــتی کــێڵگەو وەرشــە و جێگــای وەرزش وخوێنــدنگەو بەســەربردنی کــاتی بێئیشی لەخۆدەگرێت.

تیۆرەکانی شیکردنەوەی دیاردەی تاوان لەناو کۆمەڵگە:

یەکەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئۆگست کۆنت)

ئێزادۆر ئۆگست ماری فرانسۆ کۆنت، لەساڵی ١٧٩٨ لەشاری مۆنپیلیە لە باشووری وڵاتی فەڕەنسا لە خێزانێکی کاسۆلیکی ئیماندار لەدایک بووە. لەهاوینی (١٨١٧) ئاشنایی پەیدا کرد لەگەڵ یەکێک لە زانا و فەیلەسوفەکانی ئەو سەردەمەدا کە ئەویش (کلود ئەنری سان سیمۆن) بوو، هەرچەندە ئەو کاتەی (کۆنت) ئاشنایەتی پەیدا کرد لەگەڵ (سان سیمۆن)دا تەمەنی (سان سیمۆن) لەسەرووی (٦٠) ساڵییەوە بوو، بەڵام لەساڵی (١٨٢٤) پەیوەندییەکانی نێوانیان بەرەو نەمان ڕۆیشت تا گەیشتە ڕادەی هێرش کردنە سەر یەکتر و یەکتر تومەتبارکردن.

لەساڵی (١٨٣٠-١٨٤٢) کۆنت دەستی کرد بەبڵاوکردنەوەی وتار و نووسینەکانی، توێژینەوەکانی هێندە قووڵ و بەرفراوان بوون کە ژمارەیەکی زۆر لە بیرمەندانی ئەو سەردەمە ئامادەی کۆڕەکانی دەبوون، هەر لەو قۆناغەدا بوو کە وانەی فەلسەفەی پۆزتیفیزمی دەوتەوە.

کۆنت یەکێکە لەو بیرمەندانەی لەمیانەی نوسینەکانیدا باسی لەتاوان و هۆکارەکانی کردووە، پێی وایە کە لەناخی مرۆڤدا دوو مەیل هەیە کە بریتین لە:

١) مەیلی خۆخوازی.
٢) مەیلی ئەویترخوازی

بەرهەمی خۆخوازی غەریزەو مانەوەیە؛ بەڵام بەرهەمی ئەویترخوازی سۆز و هاوسەرگیرییە، بەهۆی ئەویترخوازییەوە(خێزان، هاوکاری، هەماهەنگی، ئاشتی...) دروست دەبێت . کەواتا؛ دروستبونی کۆمەڵگە بەرهەمی ئەویترخوازییە، چونکە مرۆڤ خواست و غەریزەکانی خۆی کۆنترۆڵ دەکات و ئەقڵی زاڵ دەکات بەسەر خۆپەرستی. ئەگەر مرۆڤ مەیلی خۆخوازی زاڵ بکات بەسەر مەیلی ئەویتر خوازی دەبێتە تاوانکار، ئەمەش نزیکە لە هزری فرۆیدەوە کەپێی وایە کاتێک مرۆڤ تاوان دەکات (ئەو ID) زاڵ دەبێت بەسەر (منی باڵا - سوپەرئیگۆ)؛ بەمەش کۆمەڵگە بەهۆی تاوانەوە لەبەر یەک هەڵدەوەشێت. ئاکار بریتییە لە ڕەفتارێکی ئەویترخوازی بۆ پاراستنی تاکەکانی تر، کۆنت پێی وایە دەبێت مەیلی خۆخوازی (سنوردار بکرێت، کۆنترۆڵ بکرێت، پەروەردە بکرێت، ئەقڵی بەسەردا بەهێز بکرێت ...).

لەکۆتـایی تەمەنیـدا هـزری کۆنـت زۆر گـۆڕانی بەسـەردا هـات وەک (ئەفلاتـون، فـاڕابی، فرانسـیس بیکۆن، فیساگۆرس). هەوڵیـدا کۆمەڵگەیەکی نمونەیی دروست بکات کەتێیدا هیومـانیزم بـایەخێکی باڵای هەبوو. لەو کۆمەڵگەی کۆنت مەیلی ئەویترخوازی زاڵ دەبێت بەسـەر مەیلی خۆخـوازی.

دووەم: شیکردنەوەی تاوان لەڕوانگەی (ماکس ڤیبەر)

مـاکس ڤیبــەر لە ئەڵمانیـا لەدایـک بـووەو دوو بڕوانـامەی دکتـۆرای وەرگرتـووە، یەکەم لەسـەر (مێژووی کۆمەڵە بازرگانییەکانی سەدەکانی ناوەراست) لەساڵی ١٨٨٩ بوو . دووەم دکتۆرا لەساڵی ١٨٩١ لەسەر (مێژووی کشتوکاڵی ڕۆمانی) بوو. لەچەندین زانکۆ وانەی گوتـۆتەوەو خـاوەنی چەنـد کتێبـێکە وەک (تیـۆری دیسـپلینی ئـابوری و کـۆمەڵایەتی، مێـژووی ئـابوری لە ئەوروپـا، مێـژووی کۆمەڵایەتی لە ئەوروپا، میتـۆدی زانسـتە کۆمەڵایەتیەکان، شـار، ئەخلاقی پرۆتستانتی و رۆحـی سـەرمایەداری، ئـاین لەهندسـتان، ئـاین لەچـین، ئـاین لـەیابـان، سۆسـیۆلۆژیای ئـاین، ئـابوری و کۆمەڵگەو ئاین، دەسەڵاتە سیاسەییەکان، چەمکە سـەرەکییەکانی سۆسیۆلۆژیا، ئاراستە هزرییەکان لەهـزری کۆمەڵایەتیـدا). لە بەرهەمەکـانی هەوڵـی داوە شـیکردنەوە بـۆ ڕەفتـاری مـرۆڤ بکـات و ڕەفتاری کۆمەڵایەتی دابەشی سێ جۆر دەکات کە بریتین لە:

١) **ڕەفتاری غەریزی** Instinct Action:

سەرچاوەی ئەم ڕەفتارە مەیل و حەزێکی ئـاژەڵی و بایۆلۆژییە، لە نەسـتەوە سـەرچاوە دەگرێت، تـاک پـاڵ دەنێت بـۆ تێرکردنـی حەز و داواکاریەکـانی، بێ ئەوەی بیـر لە ئەنجـام و ئاینـدەی ئەم ڕەفتارە بکاتەوە. ئەم جۆرەی ڕەفتار لە بەرامبەر (من ID) ی تیۆرەکەی فرۆیدە وەک ئەنجامـدانی ڕەفتاری (خواردن، خواردنەوە، سێکس، خەو، خۆرزگارکردن لەمەترسی،...)

٢) **ڕەفتاری کۆمەڵایەتی نەریتی** Traditional Action

ئەم ڕەفتـارە لە داب و نەریت و بەهـا کۆمەڵایەتییەکـانی کـۆمەڵگەوە سـەرچاوە دەگرێت. یاسـا و ڕێسـا کۆمەڵایەتیەکــان؛ ڕەفتــار و هەڵسـوکەوتی تاکەکـان دیـاری دەکەن. هەر بەپێـی ئەو بەهـا کۆمەڵایەتیانەش تاک ئامانج و نەخشەی ئایندە و حەز و خۆزگەکانی دیار دەکات . نەریتی کۆمەڵگە زۆرجـار تـاوان و ڕەفتـاری نـا مرۆڤـانە بە مـرۆڤ دەکـات و دەکرێت وەک هۆکـارێکی تـاوانکردن

سەیری بکەین. بۆنمونە (ژن کوشتن، شەڕە عەشیرەت، ناوچەگەری، تۆڵەکردنەوە، ....) ڕەفتاری نەریتین.

۳) **ڕەفتاری کۆمەڵایەتی عەقلانی** : Rational or logical actions

ئەمە ڕەفتارێکە لەسەر بنەمای ئەقڵ و لۆژیک دامەزراوەو سەرچاوەکەی خودە. لە ئامرازەکانی کاری کۆمەڵایەتی تاکەکاندا نمونەیەکی پێشکەوتووتر دەردەکەوێت. وەک بەکارهێنانی زمانێکی باڵا یان ئاخاوتنێکی ژیرانە بۆ تێگەیشتن و رەتکردنەوەی بیروبۆچوونی یەکتری و بەڵگەی لۆژیکی بەکاردێنن.

"ماکس ڤیبەر" ڕەفتاری کۆمەڵایەتی ئەقڵانی بۆ سێ جۆری لاوەکی دابەش دەکات:

أ- بەئامرازێکی عەقلی بۆ ئامانجێکی نا عەقلی:

دەکرێت ئەم جۆرەی ڕەفتاریش ببێتە هۆی تاوانکردن و تاوانی پێ شیبکرێتەوە، بۆنمونە: بازرگانێکی مادده هۆشبەرەکان پێویستی بە ئامرازی ئەقڵییە وەک ئەوەی (چۆن ماددەی هۆشبەر بکڕێت، چۆن دور لە دەستی هێزە ئەمنییەکان بیگوازێتەوە، پێویستە غەرامی بە چەند بدات و چەند قازانج بکات،....) بەڵام ئامانجەکەی نا ئەقڵییەو خزمەت بەکۆمەڵگەو مرۆڤایەتی ناکات؛ چونکە بێ سودە و خەڵک ئالودە دەکات.

ب) بەئامرازێکی ناعەقلی بۆ ئامانجێکی عەقلی :

ئەم جۆرە لای ماکس ڤیبەر، ئەم جۆرە پێچەوانەی لقی یەکەمە. دەکرێت ئەم جۆرەش ببێتە هۆی تاوان و تاک بیر لە تاوان بکاتەوە بۆ ئەوەی بە ئامانجەکانی بگات، بۆنمونە(کەسێک پاسەپۆرت تەزویر دەکات تاکو سەفەر بکات بۆ ئەو وڵاتەی دڵی دەیخوازێت، قوتابییەک قۆپیە دەکات تاکو لە تاقیکردنەوەکان سەرکەوتوو بێت و بڕوانامە بە دەست بهێنێت، بازرگانی کردن بەئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ لەپێناو دەوڵەمەند بوون، قوتابییەک توێژینەوەیەک دەکڕێت و بەناوی خۆیەوە بڵاوی دەکاتەوە تاکو لە قۆناغی چوارەمی زانکۆ سەرکەوتوبێت ....)

ج) بەئامرازێکی ئەقڵی بۆ ئامانجێکی ئەقڵی :

بە تێڕوانینی ماکس ڤیبەر ئەم جۆرەی ڕەفتار نمونەی باڵای ڕەفتاری مرۆڤە، پێی وایە کاتێک مرۆڤەکان بەم جۆرە ڕەفتار دەکەن کۆمەڵگەیەکی نمونەیی و ئارام دروست دەبێت، لەم جۆرە ڕەفتارەدا پەنا نابرێتە بەر تاوان و کاری نایاسایی. بۆ نمونە (قوتابییەک خۆی ماندو دەکات و تێدەکۆشێت تاکو لە تاقیکردنەوەکان سەرکەوتوبێت، کەسێک وەرزش دەکات تاکو کێشی خۆی دابەزێنێت، کەسێک ڕێزی خەڵک دەگرێت تاکو ڕێزی بگیرێتەوە، نوسەرێک کتێب دەنوسێت تاکو خزمەت بکات و ناوی بمێنێتەوە....).

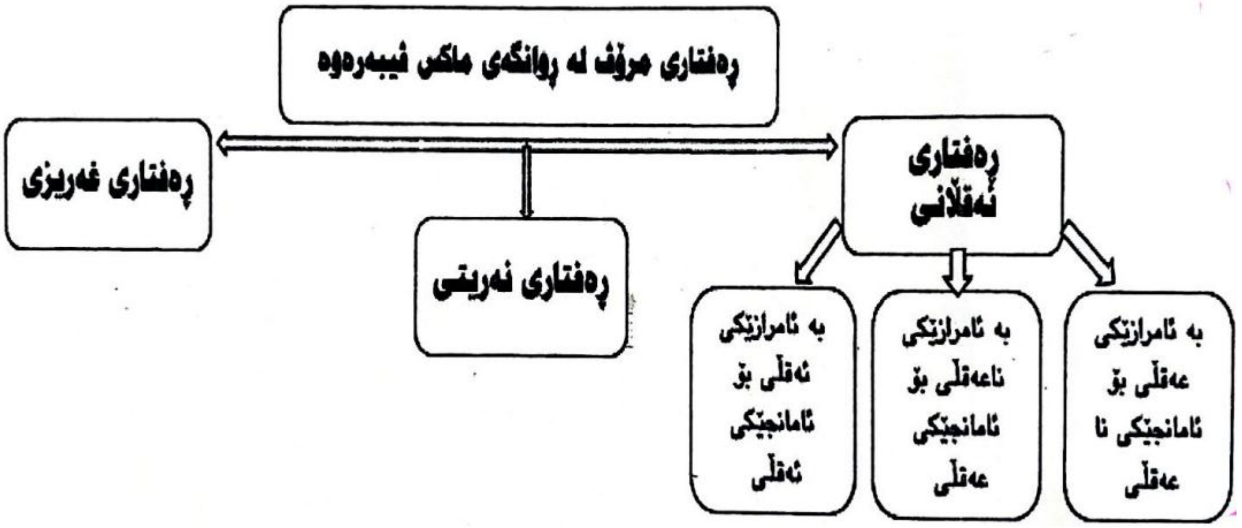

سێیەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئەلفرێد ئادلەر):

زانای نەمساوی ئادلەر(١٨٧٠ - ١٩٣٧) یەکێکە لە شارەزا و پسپۆڕانی بواری دەروونی و شیکاری کە تیۆرەکەی لە بارەی هەست بەکەمی کردن گەڵاڵە کردووە.

ئادلەر لە سەرەتادا وەک پزیشکێکی بواری بایۆلۆژی دەستی بەکارکرد، بەڵام بەهۆی لە ئەوەی چەند کەیسێک لەو کەیسانەی کە سەرپەرشتی دەکردن سەرکەوتوو نەبوو بۆیە ڕێگای پسپۆڕیەتی پزیشکی دەروونی گرتەبەر، ئەو لەژیانیدا ماوەی چەند ساڵێک مامەڵە و هامۆشۆی لەگەڵ (فرۆید) دەکرد، ئێوارانی چوارشەممە لە ماڵی(فرۆید) کۆدەبوونەوە و زیاتریش ئەو بابەتانەی کە باس دەکران بریتی بوو لە شیکاری دەروونی و شیکردنەوەی خەو.

(ئادلەر) لەساڵی (١٩١٠) کۆمەڵەی ڤیەننای بۆ دەروونی شیکاری دامەزراند ئەو بووە سەرۆکی کۆمەڵەکە، هەروەها لەساڵی(١٩١٢) کۆمەڵەی شیکاری تاکی دامەزراندوە بەو هۆیەوە ناوبانگی زۆری پەیداکرد بەهۆی لێهاتووی لە کارەکەی هەرچەندە دووساڵ لە دوای ئەم بەروارە و بەدیاری کراوی لەساڵی(١٩١٤) بەهۆی دەست پێکردنی جەنگی جیهانی دووەم لەکارکردن وەستا بەڵام دوای کۆتایی هاتنی جەنگ بەهۆی زۆربوونی کێشە و گرفت لە بواری دەروونی دا کە ئەنجام و لێکەوتەی جەنگی جیهانی یەکەم بوو ، سوپای نەمسا سوودیان لە ئەزموونی (ئادلەر) وەرگرت.

(ئادلەر)پێیوایە تاک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتیەو کارلێکی کۆمەڵایەتی تێدا دروست دەبێت کەواتە بە پێچەوانەی بیرمەندانی پێش خۆی کە پێیانوابوو تاک بوونەوەرێکی بایۆلۆژیە.

پوختەی توێژینەوەکەی (ئادلەر)خۆی لەوە دەبینێتەوە کە پێیوابوو تاک هەمیشە گرێی هەست کردن بەکەمی هەیە دیارە ئەم گرێیەش کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر ڕەفتارەکانی مرۆڤ دەبێت ، وە پێیوایە بۆ ئەوەی مرۆڤ ژیانێکی گونجاوتری هەبێ پێویستە تاڕادەیەکی کەم و گونجاو هەست بەکەمی بکات بەڵام بەسەری دا زاڵ بێت ، دەبێ بزانین کە چەند ژیان بەردەوام بێت گرێی هەست کردن بە کەمی لەگەڵ مرۆڤدا بەردەوام دەبێت لێرەدا خاڵی یەکلاکەرەوەی ئەم تیۆرەمان بۆ دەردەکەوێت کە ئەگەر مرۆڤ بەشێوەیەکی ئاسایی وە گونجاو ڕەفتار بکات بەسەر ئەم گرێیە دەروونیە زاڵ دەبێت و کەسێکی سەرکەوتووی لێ دەردەچێت، بەڵام ئەگەر بەشێوەیەکی ناڕێک و نائاسایی ڕەفتاری کرد ئەوا دەبێتە کەسێکی تاوانبار.

(ئـادلەر) پێیـوایە کە مـرۆڤ لەهەمـوو بابەتەکان(کـارکردن، بارزگـانیکردن، خواپەرسـتی،خوێندن) هەموو ئەمانە هۆکارێکن کە ڕەنگدانەوەی ڕەفتاری باش و خراپی تێدا دەردەکەوێت، ئەوەی جێگای سەرەنجە(ئادلەر) لێرەدا ئاماژە بە بابەتێکی گرنگ دەکات ئەویش بایەخ پێدانی کۆمەڵایەتیە بەهۆی پسپۆڕییەکەیەوە کە کاری لەسەر ناخی تاک دەکرد.

(ئادلەر) دەڵێت کاتێک کۆمەڵگە بایەخ بە تاک دەدات تـاکێکی لەسـەرخۆ و گونجـاو و سـەرکەوتووی لـێ دەردەچێت، بەڵام کاتێـک کـۆمەڵگە پشـت لە تـاک دەکـات وە بـایەخی پـێ نـادات ئەوا تـاکێکی شەڕانگێز و ناخ پڕ لە ڕقی لێ دەردەچێت کەدواتر سەردەکێشی بۆ ئەنجامدانی تاوان.

- **ئەو ڕەفتارانەی کە دەبنە هۆکاری تاوان لە دید و تێڕوانینی (ئادلەر):-**

١) ئەگەر مـرۆڤ نەتوانێت بەشـێوەیەکی سـەرکەوتوو خواسـت و ئامانجەکـانی بێنێتەدی ئەوا بەشێوەیەکی نارەوا هەوڵی بۆ دەدات، ئەمەش دەچێتە چوارچێوەی خانەی تاوان کردن.

٢) ئەگەر کۆمەڵگە وەکو پێویست بایەخ بەتـاک نەدات لەبەرامبەردا تـاک لە نـاخی ڕق دروسـت دەبێت، وە کەسێکی خۆپەرستی لێ دەردەچێت و دەبێتە کەسـێکی شـەڕانگێز، بەمەش پەنـا بۆ ئەنجامدانی تاوان دەبات

٣) لە کاتێـک دا تـاک ڕووبەڕووی چەنـد کێشـە و گرفتێـک دەبێتەوە ئەگەر بیەوێت بەزۆر بـۆ چوونەکـانی خـۆی بسـەپێنێت و تونـد وتیـژی بەکاربهێنێـت بێگومـان لە ئەنجامـدا هەر پەنـا دەباتە بەر تاوان کردن.

٤) (ئادلەر) جەخـت لەسـەر گرنگی ڕۆڵـی دایـک دەکات لە پەروەردە کردن و دروسـت کردنـی گیـانی متمـانە و زاڵبـوون بەسـەر کێشـەکانی ڕۆڵەکەیدا، بۆیە کاتێک دایک ڕۆڵێکی خـراپ ببینێت بێگومان کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر کەسایەتی و ڕەفتاری منداڵیش دەبێت کە لە دەرئەنجامدا تاوان ئەنجام دەدات.

٥) (ئادلەر)زۆر جەخت لەسەر ژینگەی کۆمەڵایەتی و کارلێکی کۆمەڵایەتی دەکات کە زۆرجار دەبێتە هۆکاری ڕاستەوخۆی ڕەفتاری تاکەکان، بۆیە کاتێک ژینگەی کۆمەڵایەتی لە بار بێت ئەوە کۆمەڵگەیەکی تەندروست بەرهەم دێت بەڵام کاتێک ژینگەی کۆمەڵایەتی لەبـار نەبێت بێگومان کۆمەڵگە بە دۆخێکی نە خوازراوو نا تەندروست تێدەپەرێت بەمەش ڕێژەی تـاوان زۆر دەبێت.

چوارەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی هۆتۆن Ernest Hooton

لەناو ئەوانەی کە لەسەر ئەم تێڕوانینە بەردەوام بوون ئەنثرۆپۆلۆژیستی زانکۆی هارفارد ئێرنێست هۆتۆن (Ernest Hooton) بوو، هۆتۆن ١٢ساڵ سەرقاڵی توێژینەوە کردن بوو لەسەر ناسینی سروشتی جەستەی تاوانباران، کتێبەکەی لەساڵی ١٩٣٩بەناوی مرۆڤ و تاوان(Crime and the Man) بڵاوکردەوە، بۆ ئامادەکردنی ئەم کتێبە توێژینەوەی لەسەر جەستەی ١٤ هەزار تاوانبار و٣ هەزار کەسی ئاسایی کرد لە١٠وڵاتی جیاواز، ئەو لەم کتێبەدا ئەوە پشت ڕاست دەکاتەوە و پێی وایە مرۆڤەکان بەهۆی کەم وکوڕی جەستەیی(biologically inferior) تاوان دەکەن، بۆیە ئەو مرۆڤانە بە تاوانباری لەدایک دەبن و جەستەیان هۆکاری تاوان کردنیانە. هەروەها پێی وایە چەند بابەتێکی وەک (نەتەوە، جوگرافیا، رق ئەستوری)ی تاک دەبنە هۆی تاوان. ئەو دژی چارەسەر و لێکدانەوە کۆمەڵناسەکانە و پێی وایە باشترین چارەسەر بۆ پاراستنی کۆمەڵگە لەم تاوانبارانە ئەوەیە کە دەڵێت : پێویستە ئەم مرۆڤانە جیا بکرێنەو و دوربخرێنەوە لە کۆمەڵگە) چونکە ئەم مرۆڤانە کەسانێکی بێ سود و نەشیاون بۆ کۆمەڵگە، چۆن هەندێک کەس بەجوانی و هەندێک بەناشیرینی، هەندێک بەسپی و هەندێک بە ڕەش؛ چۆن هەندێک کەس بە کوێری لەدایک دەبێت و کەس ناتوانێت نکۆڵی لەمە بکات بەهەمان شێوە تاوانبارەکانیش پێکهاتەی جەستەیان تەواو نییەو جەستەیان پاڵیان پێوە دەنێت بۆ تاوانکردن. بۆیە مرۆڤەکانیش هەندێک بەتاوانبار و هەندێک بەبێ تاوانی لەدایک دەبن.

ئێرنێست هۆتۆن پرۆفیسۆری مرۆڤناسی لەساڵی١٩٣٠دەستیکرد بە ئەنجامدانی توێژینەوە هەتا ساڵی١٩٣٩ لە توێژینەوە کردن بەردەوام بوو، سەرەکی ترین خاڵەکانی تیۆرەکەی ئەمانە بوون:

١) بونیادی جەستەی تاوانباران لە خەڵکی گشتی جیاوازە بەتایبەتی کێش و باڵایان.
٢) تاوانباران لە ڕوخساریاندا لە خەڵکی ئاسایی جیاوازن بەتایبەتی لەرەنگی چاو، شێوەی لوت، لچ و لێو، نێوچەوان، .....
٣) هەر گروپێکی تاوانباران کۆمەڵە سیفەتێکی تایبەت بەخۆی هەیە و وای لێدەکات ڕوەو جۆرێکی تایبەتی تاوان بروات،ئەو پێی وابوو:کەسانی بەژن و باڵا درێژ زیاتر دزی و کوشتن ئەنجام دەدەن، بەڵام بەژن درێژ و قەڵەو زیاتر تاوانی فێڵکردن و هەڵخەلەتاندن دەکەن، ئەوانەی بە ژنیان کورتە و قەڵەون زیاتر مەیلی تاوانی ئابڕوو دەکەن.